

TOPLUMSAL DEĞİŞİM VE İSLÂM HUKUKU*

Dr.Öğr. Üyesi Şirin GÜL**

Makale Geliş: 11.02.2019

Makale Kabul: 16.04.2019

ÖZET

Değişim çağındayız. Toplum hayatı neredeyse her gün yeniden şekilleniyor. Yaşam tarzları, toplumsal beğeniler, ahlâkî tutum ve davranışlar sürekli değişiyor. Kısaca her alanda karşımıza çıkan geniş çaplı bir değişim, karşı konulamaz bir şekilde ve hızla yoluna devam ediyor. Sınırları belirsiz bir değişim çoğunlukla toplumsal istikrarsızlıkta son bulur. Toplumsal gelişmeyle ulaşılacak istenen son hedef ise her zaman belli bir izafiliği içerir. Bu ve benzeri gerekçeler, değişimi olumlu yönde destekleyerek, toplumun düzen ve istikrarını sağlamaya hizmet edecek bir pusulaya ihtiyaç duyulduğunu gösterir. Kanaatimizce, bu pusula din ve hukuk normlarıdır. İslâm Hukuku/Fıkıh, vahiy kaynaklı bir hukuk sistemi olması sebebiyle, dinin ve hukukun öngördüğü gayeleri birlikte gözetir. Bu gayelerin gerçekleşmesinde, dinî ve hukukî hüküm ve ilkelerin belirlediği istikameti dikkate alır. Böylece, yalnızca fertlerin değil, toplumun tamamının maslahatını esas alan toplumsal bir düzen oluşmasına da imkân tanır. Bu makale, İslâm Hukuku'nun, değişim sürecinde toplumu hedefe ulaştıran bir pusula, sürece yardımcı olan bir vasıta ve her ikisini muhafaza eden değerler manzumesi oluşuna ışık tutmak gayesi ile kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Değişim, Din, Hukuk, İslâm Hukuku/Fıkıh, Maslahat.

Social Change and Islamic Law

ABSTRACT

We are in the age of change. Community life is reshaping almost every day. Lifestyles, social tastes, moral attitudes, and behaviors are constantly changing. Briefly, a wide-ranging change in every field continues on its way irresistibly and rapidly. It is clear that a change that its borders are not certain often ends up in social instability. The last goal to be reached by social development always includes certain relativity. These and similar reasons support the change positively and show that a compass is needed to serve the order and stability of society. In our opinion, this compass is the norms of religion and law. Islamic Law/Fiqh, because it is a legal system originating from the revelation, considers the aim of religion and law together. It takes into account the direction determined by religious and legal provision and principles, in the realization of these objectives. In this way, it allows for the formation of a social order based not only on the benefits of individuals but also the whole of society. This article

* Bu makale, *İslâm Hukuku'nda Hüküm Çıkarma Yöntemleriyle Sosyal Değişim Arasındaki İlişki* adlı doktora tezimizden istifade edilerek kaleme alınmıştır. Bkz. Şirin Gül, *İslâm Hukuku'nda Hüküm Çıkarma Yöntemleriyle Sosyal Değişim Arasındaki İlişki*, Danışman: Prof. Dr. İbrahim Çalışkan, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

** Muş Alparslan Üniversitesi İslam İlimler Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri/ İslâm Hukuku Anabilim Dalı. Mail: siringul58@gmail.com

has been written in order to shed light on the fact that Islamic Law is a compass that leads the society to the goal in the process of change, a means to help to process and a range of values that maintain both.

Key Words: Social Change, Religion, Law, İslamic Law/Fıqh, Benefit.

GİRİŞ

Belki de insanlık tarihi kadar eski bir kavram olan değişim:¹ Bir olgu, bir nesne veya organizmanın, belirli bir zaman sürecinde, bir durumdan başka bir duruma geçişi olarak tanımlanır. Bu tanımla değişim, herhangi bir alandaki farklılaşmayı belirttiği gibi, bir şeyin var oluşundaki çeşitlenmeyi de ifade eder.² Değişimle meydana gelen yeni durum eskisinden tamamen kopuk olmayıp aksine onunla irtibat halindedir.³ Şu halde değişim olgusunda eskinin devamı olarak aynı kalan madde ve sürekli değişen form olmak üzere iki asıl sözdür ve başka bir form alabilme gücüne sahip her şey değişmeye devam eder. Böylece, değişme/değişim sürekli var olur.⁴ Canlı cansız bütün varlıklar hatta değerler ve gelenekler bile değişim olgusundan etkilenbilir. Buradan hareketle, değişimin sadece nesnelere ve bireyler için değil, insan toplulukları için de söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Bu olgu toplumsal değişim kavramıyla ifade edilir.⁵

Toplumsal Değişim: Bir toplumu meydana getiren kurumlar başta olmak üzere, toplumsal ilişkilerde, zaman içinde gözlemlenebilen, toplumun sosyal teşkilatının yapısı veya işlevlerini geçici değil, sürekli ve köklü bir biçimde etkileyen bir fenomen olarak, mevcut durumdan başka bir duruma geçiş şeklinde tanımlanmaktadır.⁶ Toplum fertler-

1 Sosyolojide değişimi ifade eden, evrim (evolution), devrim (revolution), büyüme (growth), ilerleme (progress), gelişme/kalkınma (development), modernleşme (modernization), batılılaşma (westernization) ve kültürel değişim (cultural change) gibi bir dizi kavram kullanılmaktadır. Bkz. Zeki Aslantürk-M.Tayfun Amman, *Sosyoloji*, İFAV Yay., İstanbul 1999, s. 356.

2 Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Nilgün Çelebi, Toplum Kitabevi, Konya t.y., s. 166; İsmail Doğan, *Sosyoloji Kavram ve Sorunlar*, Sistem Yayıncılık, Ankara 1995, s. 178, 180; Ülker Gürkan, "Hukukta Değişim ve Kararlılık Sorunu", *Prof. Dr. Mahmut Koloğlu'ya 70 inci Yaş Armağanı*, Ankara 1975, s. 310.

3 Yunus Apaydın, "Din ve Fıkıh", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (Konya 2004), sy:3, s. 33.

4 Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Ekin Yayınları, İstanbul 1999, s. 206, 207; Anthony Giddens, *Sociology*, T.J. Pres, Great Britain 1993, s. 650; Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990, s. 26; Walther Kranz, *Antik Felsefe*, çev. Suad Y. Baydur, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1984, s. 58; Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji*, Savaş Yay. Ankara 1992, s. 428.

5 Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1995, s. 56; Aslantürk- Amman, *Sosyoloji*, s. 354.

6 T. B. Bottomore, *Toplumbilim*, çev. Ünsal Oskay, Doğan Yayınevi, Ankara 1977, s. 313; Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 329; a.mlf., "Türkiye'de Top-

den meydana geldiğine ve bizatihi toplumun kendisi sosyal, tarihî bir gerçeklik ve süreç⁷ olduğuna göre, değişmeyip aynı kalan bir toplumdandan söz edilmesi mümkün değildir.⁸ Bu nedenle, her toplum mutlaka değişimi tecrübe eder ve toplumsal değişim de tıpkı değişim olgusu gibi, kaçınılmaz ve süreklidir.⁹ Değişimin fert ve toplum hayatı için inkâr edilemez bir gerçeklik oluşu, onu tetikleyen faktörlerin neler olduğu ve toplumun değişime uyum sağlamasının nasıl mümkün olabileceği yönündeki bilgiyi de zorunlu kılar. Söz konusu bilgi, süreci yönetmekte bize bir yol haritası sunacağı gibi, değişimin seyri ve etkileri hakkında öngörü sahibi olmamıza da yardımcı olur.

TOPLUMSAL DEĞİŞİME NEDEN OLAN FAKTÖRLER

Toplum müşterek yaşam¹⁰ demektir. İnsan ilişkileri bu müşterek yaşamın en önemli yansımasıdır. Bir toplumun yapısını belirleyen diğer tüm kurumlarla birlikte insan ilişkileridir. İnsan, seçme ve karar verme yeteneği sayesinde hem kendi davranışlarını hem de içinde yaşadığı toplumu değiştirebilen ve bir medeniyet inşa edebilme gücüne sahip olan tek varlıktır.¹¹ Sadece insana özgü bir özellik olan değiştirebilme kabiliyetinde, insanın yaratılışından gelen bilinçli istek ve arzusu büyük rol oynar. Bu yönüyle insan, değişimin en önemli sebebi sayılır ve değişim olgusunun merkezinde yer alır.¹² İnsan ira-

lumsal Değişme ve Din", *Türk Yurdu*, c. XVII, sy: 116-117, Nisan-Mayıs 1997, s. 80; Doğan, *Sosyoloji*, s. 180; Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yay., İstanbul 2003, s. 22.

- 7 Fazlur Rahman, *İslâm and Modernity*, s. 162; Barlas Tolun, *Toplum Bilimlerine Giriş*, Ankara 1975, s. 279; Ziauddin Sardar, *The Future of Muslim Civilization*, Croom Helm, London 1979, s. 41; Günay, "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Din", s. 80; Yumni Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, Birleşik Yay., İstanbul 2000, s. 340.
- 8 Aslantürk-Amman, *Sosyoloji*, s. 354, 358; Doğan Ergun, *Sosyoloji ve Tarih/Sosyolojide Yöntem Sorunu*, İlke Yayınları, Ankara 1995, s.16; Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, çev. İlhan Kutluer, İnsan Yay., İstanbul 1998, s.27.
- 9 Fazlur Rahman, *İslâm and Modernity*, s. 162; Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, s.166; Hamide Topçuoğlu, *Hukuk Sosyolojisi (Sosyoloji Açısından Hukuk)*, AÜHF Yay., Ankara 1960, I, 166; Âmiran Kurtkan Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1974, s. 237; Dönmezer, *Sosyoloji*, s. 428; Gürkan, "Hukukta Değişme ve Kararlılık Sorunu", s.310; Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 325-329; Tolun, *Toplum Bilimlerine Giriş*, s. 279,281; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 20-21; Sardar, *The Future of Muslim Civilization*, s. 41; Günay, "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Din", s. 80; Yumni Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 340; Aslantürk-Amman, *Sosyoloji*, s. 354- 355.
- 10 Orhan Münir Çağıl, *Hukuk Metodolojisi Dersleri*, Kenan Matbaası, İstanbul 1949, s. 106.
- 11 Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, s.22; Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları*, s. 57-60; Ergun, *Sosyoloji ve Tarih*, s.13; Murtaza Mutahharî, *İslâm ve Değişim (Zamanın Gereklere)*, çev. Burhanettin Dağ, Fecr Yay., Ankara 2000, s. 24; Aslantürk-Amman, *Sosyoloji*, s. 354.
- 12 Doğan, *Sosyoloji*, s. 181,182; Mutahharî, *İslâm ve Değişim*, s. 24; Ergun, *Sosyoloji ve Tarih*, s.16;Yumni Sezen, *İslâm Sosyolojisine Giriş*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1994, s.171,179; a. mlf., *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s.340; Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, s. 35; Adil Şahin, *İslâm ve Sosyoloji Açısından İlim ve Din Bütünlüğü*, Bilge Yay., İstanbul 2001, s. 101.

desini dikkate aldığımızda, toplumsal değişimin temelini, insan-doğa (teknoloji) ilişkisi ile insanlar arası ilişkiye (ideolojiye) dayandığını söyleyebiliriz.¹³ Ne var ki, toplumsal değişim her zaman bilinçli bir şekilde gerçekleşmez. Örneğin, zaman ve mekân değişimin ayrılmaz bir parçası olabilir. Fert ve toplum iradesinin sosyal koşulları değiştirebilmesi mümkün olduğu gibi, onlardan etkilenmesi de mümkündür.¹⁴ Öyleyse, irade dışında toplumsal değişimi tetikleyen başka bir takım faktörler söz konusudur. Bu faktörleri, iç ve dış faktörler şeklinde iki grupta ele almak mümkündür.¹⁵

a. İç Faktörler

Toplumsal değişimin en önemli faktörü teknolojidir. Hatta denilebilir ki, teknoloji değişimin itici gücüdür.¹⁶ İnsanlık tarihinin son yüz elli yılı bunu ispat etmeye yeter. İnsan gücünün, yerini makineye bırakmasıyla meydana gelen hızlı ve büyük çaplı değişim, birçok alanda köklü değişimlere neden olmuş, toplum hayatı neredeyse tamamen teknolojinin etkisi altına girmiştir.¹⁷ Teknolojik icatlar ekonomik hayatı, ekonomide meydana gelen değişim toplumsal yapıyı değiştirmiş, bu durum ahlâkî hayatı da etkilemiştir.¹⁸ Yakın tarihimiz sınırsız güç ve kazanç hırsı ile dolu insanların, sahip oldukları teknolojik gücü, sınır tanımadan kullanmalarının sebep olduğu acı örneklerle doludur.¹⁹

13 Zbigniew Brzezinski, *Kontrollden Çıkmuş Dünya*, Çev. Halûk Menemencioğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1996; 76-83; Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları*, s. 23, 56-57, 60.

14 Barlas Tolun, *Çağdaş Toplumun Bunalımı*, AİTİA Yay., Ankara 1980, s. 213; Ergun, *Sosyoloji ve Tarih*, s.16; Doğan, *Sosyoloji*, s.181-182; Vecdi Bilgin, *Fakih ve Toplum, Osmanlıda Sosyal Yapı ve Fıkıh*, İz Yay., İstanbul 2003, s.52; Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 340.

15 Günay, "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Din", s. 81; Aslantürk-Amman, *Sosyoloji*, s. 371-375; Ergun, *Sosyoloji ve Tarih*, s.30; Doğan, *Sosyoloji*, s. 183-184.

16 Brzezinski, *Kontrollden Çıkmuş Dünya*, s.77-78; Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları*, s. 300.

17 Günay, "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Din", s.81; Doğan, *Sosyoloji*, s.186; Ergun, *Sosyoloji ve Tarih*, s.30; Aslantürk-Amman, *Sosyoloji*, s. 373.

18 Yusuf Akçura (ö. 1936), "Son İnkılab ile Sevâbıkı ve Netâyici", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları*, Editör Ferhat Koca, Rağbet Yay., İstanbul 2000, s. 113, (Metnin Orijinali için bkz. Yusuf Akçura, "Son İnkılab ile Sevâbıkı ve Netâyici", *İçtihad*, II/119 (İstanbul 1324), ss. 317-324; Korkut Tuna, *Şehirlere Ortaya Çıkış ve Yayınlaması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İÜEF Yay., İstanbul 1987, s. 13; Doğan, *Sosyoloji*, s. 186; Ergun, *Sosyoloji ve Tarih*, s.30; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 33; Muhammed Hüseyin, *Modernizmin İslâm Dünyasına Girişi*, çev. Sezai Özel, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 153.

19 Max Weber, *Protestan Ahlâkî ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Aruoba, Hil Yay., İstanbul 1984, s. 160; Şahin, *İslâm ve Sosyoloji*, s. 48. Teknolojik değişimin getirdiği iktisat anlayışına karşı, dinin bireyde oluşturduğu iktisat anlayışı ve ahlâkî için bkz. Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkî*, Der Yay., İstanbul 1981.

Toplum kültürü de değişimi tetikleyen faktörler arasında yer alır.²⁰ Kültür, bir cemiyeti diğer cemiyetlerden ayırt eden ve ona hususi bir hayat tarzı sunan maddî ve manevî kıymetlerin bütünüdür²¹ olduğundan, toplum değerlerini bir araya getirip bütünleştirir ve sistemli bir şekilde ifade eder. Bilimsel ve estetik değerlerin yanı sıra fertlerin kazanmış olduğu alışkanlık ve kabiliyetleri de kapsar.²² Bu nedenle, kültürün elde edilmesi toplumsal bir süreç içerisinde, toplumsal değişime neden olması ise kültür alışverişi ve kültürel karşılaşma ile olur. Kitle iletişim araçlarının artışı, kültürel karşılaşma ve etkileşimi beraberinde getirmiş, bu durum, kültürel değerlerde büyük çaplı değişimlere neden olmuştur.²³

Toplumsal değişimin diğer bir faktörü olan ideolojiye de değinmek gerekir.²⁴ İdeoloji, bir insanın varlığa bakışını belirleyen²⁵ bir tutum olarak hem toplumsal değişimi etkilemekte hem de ondan etkilenmektedir. İnanç boyutu ile ele alındığında ideoloji, bir yandan değişimi tetikleyen diğer yandan değişimin sınırlarını ve rotasını belirleyen bir unsur olarak da karşımıza çıkar.²⁶

Nüfus da toplumsal değişime neden olan faktörlerden biridir. Hatta toplumsal değişimin hem nedeni hem de sonucu olabilir.²⁷ Bir toplumun nüfusunda meydana gelen değişim onun sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel yaşamında birçok değişikliğe yol açabilir.²⁸ Nitekim kimi toplumlar hızlı nüfus artışından kimi toplumlar ise nüfusun giderek azalmasından doğan problemlerle uğraşmak zorunda kalır.²⁹ Nüfus hareketi bir toplumun eylemlerini değiştirdiği gibi, duyma ve düşünme biçimini de değiştirebilir.³⁰

20 Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişimin Yasaları*, s.78; Aslantürk-Amman, *Sosyoloji*, s. 373; Erkal, *Sosyoloji*, s. 200-201; Okumuş, *Toplumsal Değişim ve Din*, s. 31.

21 Kültürü oluşturan bu değerler; cemiyet içinde mevcut her nevi bilgiyi, alâkaları, itiyatları, kıymet ölçülerini, umumî atitüd, görüş ve zihniyet ile her nevi davranış şekillerini içine alır. Bkz. Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, İFAV Yay., İstanbul 1987, s. 48.

22 Turhan, *Kültür Değişimleri*, s. 48; Zbigniew Brzezinski, *Kontrolde Çıkış Dünya*, Çev. s.75 vd; İsmail Killoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, İFAV, İstanbul 1988, s.271; Doğan, *Sosyoloji*, s. 214; Enver Özkalp, *Sosyolojiye Giriş*, Eskişehir 1995, s. 74; Mustafa Erkal, *Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişim*, Mayaş Yay., Ankara 1984, s. 3.

23 Giddens, *Sosyoloji*, s. 554; Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, s. 17-18; Erkal, *Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişim*, s. 3-4; Doğan, *Sosyoloji*, s. 214; Okumuş, *Toplumsal Değişim ve Din*, s. 31-33. Kitle iletişim araçlarının etkisi sebebiyle ahlâki açıdan yozlaşmış hayat tarzlarının benimsenmesi hususunda bkz. Zbigniew Brzezinski, *Kontrolde Çıkış Dünya*, s. 49, 69 vd.

24 Okumuş, *Toplumsal Değişim ve Din*, s. 29.

25 Doğan, *Sosyoloji*, s. 189.

26 Bottomore, *Toplum Bilimlerine Giriş*, s. 334; Günay, "Türkiye'de Toplumsal Değişim ve Din", s. 81; Nurettin Topçu, *Sosyoloji*, Dergah Yay., İstanbul 2001, s. 103; Bilgin, *Fakih ve Toplum*, s. 32; Ergun, *Sosyoloji ve Tarih*, s.32.

27 Ergun, *Sosyoloji ve Tarih*, s.30;Aslantürk-Amman, *Sosyoloji*, s. 371-372.

28 Ergun, *Sosyoloji ve Tarih*, s.30;Okumuş, *Toplumsal Değişim ve Din*, s. 28.

29 Aslantürk-Amman, *Sosyoloji*, s. 371-372.

30 İzzet Er, "Sosyo-Kültürel Yönüyle Hicret", *Din Sosyolojisi*, Akçağ Yay., Ankara 1998, s. 133, 168; Okumuş, *Toplumsal Değişim ve Din*, s. 30.

İnsanları ve toplumları birbirinden farklı kılan bir etken olarak, sahip oldukları bilgi düzeyleri ve almış oldukları eğitim de değişime neden olan unsurlar arasındadır.³¹ Bilgideki değişim, yaşam biçimini değiştirdiği gibi, toplumların farklılıklarını sağlayan ölçütlerin de değişmesine neden olur.³²

Dikkat edilirse değişime etki eden iç faktörlerin daha çok, kültür, ideoloji, eğitim ve bilgi düzeyi gibi toplum yapısını oluşturan aslı değerler ile ilgili olduğu görülür. Teknoloji ise bu değerler manzumesine yapmış olduğu etki nedeniyle önem arz eder. Toplumsal değişimi tetikleyen dış faktörler ise iç faktörlere nazaran daha arızî sebeplerden oluşmaktadır.

b. Dış Faktörler

Toplumsal değişimin dış faktörleri iklim ve coğrafyaya bağlı olarak, sel, istila, salgın hastalık ve deprem gibi fizikî etkenlerdir.³³ Bilindiği gibi toplumsal değişim, süreç içerisinde ve belli bir atmosferde gerçekleşir. Toplum da birey gibi fiziki bir çevrede var olur.³⁴ Bu nedenle, coğrafya ve çevresel şartların³⁵ toplumsal değişim olgusunda azımsanmayacak bir etkiye sahip olduklarını söyleyebiliriz.³⁶ Fizikî faktörlerin toplumsal yaşantıya etkisi hiç şüphesiz, uygarlığın gelişme düzeyine göre farklılık gösterir.³⁷

Görüldüğü üzere toplumsal değişim için, aslında birbirlerinden bağımsız olmayan birçok nedenden söz edilebilir. Zira toplumsal yapı, kendisini oluşturan kurumların ve yapıların ortaklaşa meydana getirdiği anlamlı ve dayanışmalı, küllî bir sistemdir. Bu nedenle, toplumu meydana getiren unsurların birinde meydana gelecek değişiklik, ister istemez diğer unsurları da etkiler.³⁸

31 Doğan, *Sosyoloji*, s. 23.

32 Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, s. 174; Bottomore, *Toplum Bilimlerine Giriş*, s. 332; Doğan, *Sosyoloji*, s. 188; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 34.

33 Günay, "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Din", s. 81; Aslantürk-Amman, *Sosyoloji*, s. 375; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 18.

34 Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, İÜEF Yay., İstanbul 1968, s. 164; Doğan, *Sosyoloji*, s. 181; Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 340; Aslantürk-Amman, *Sosyoloji*, s. 36-38; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 27; Mehmet Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, İFAV Yay., İstanbul 1994, s. 15.

35 Coğrafi şartların toplum karakterine ve yaşantısına etkileri hususunda İbn Haldun (v.1332/1406)'un *asabiyyet* teorisi bir hayli dikkat çekicidir. "Nesep *asabiyyesinin*" yerini "sebep *asabiyyesine*" bırakması ile ilgili görüşleri için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, thk. Derviş el-Hakim, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1416/1996, s. 79-84, 120-186; Fındıkoğlu, *İçtimâtiyat*, s. 99-110; Aslantürk - Amman, *Sosyoloji*, s. 367-368; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 27.

36 Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 18.

37 Niyazi Öktem, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi*, Der Yay., İstanbul 1985, s. 282.

38 Günay, "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Din", s. 81; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 34-35; Talip Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2009, s.74.

Toplumsal değişim kavramının her türlü farklılaşmayı içeriyor olması, değişimin hem ileriye hem geriye doğru seyretmesinin mümkün olabileceği anlamına gelir. Hatta toplum, bir yönden ileriye doğru giderken aynı anda bir başka yönden geriye doğru gidebilir.³⁹ Değişimin hızı da toplumlara göre farklılık gösterebilir. Dahası, değişimin, aynı toplumun katmanları arasında farklı oran ve etkide gerçekleşmesi de mümkün olabilir.⁴⁰ Nitekim hızlı yaşandığı toplumlarda değişim daha çabuk fark edilirken, görece yavaş yaşandığı toplumlarda geç fark edilebilir yahut hiç fark edilmeyebilir.⁴¹ Toplamların değişim oranındaki ve hızındaki bu farklılık, değişimi fiziki olaylardakine benzer kural ve kanunlara bağlamayı güçleştirmektedir.⁴² Bu hakikat, toplumsal gelişme olgusunun izafi olup toplumlara ve çağlara göre değişiklik arz ettiğini gösterir.⁴³ Bu da bizi, her toplumu kendi dinamikleri içinde değerlendirmemiz gerektiği gerçeğine götürür. Zira toplumsal yapı kendine özgü roller içeren bütüncül bir yapı arz eder.⁴⁴ Toplumun bizzatı kendisi yaşanan ilişkiler bütünü olduğundan, bu bütüncül yapı içerisinde maddî ve manevî değerlerin tamamı, toplumsal yapı için bir anlam ve kıymet ifade eder.⁴⁵ Toplumsal öğelerden yalnız bir kısmının değişmesi veya öğelerdeki değişim hızının farklı olması durumunda, bazen değişen öğeler, değişmeyen öğelere uyum sağlayamaz.⁴⁶ Bazen de maddî unsurlar, manevî unsurlara göre daha çabuk değişir.⁴⁷ Böylece toplumun maddî ve manevî gerçekliği arasındaki mesafe gittikçe açılır ve neticede toplumda anomî (kualsızlık-amaçsızlık) ve yabancılaşma meydana gelir.⁴⁸ İnsanların, içinde yaşadıkları somut koşullarla ihtiyaçları arasındaki kopmayı ifade eden yabancılaşma⁴⁹ ve yeni ortamın oluşturduğu baskı, özel olarak insanın duyma, düşünme, algılama ve isteme tarzını genel olarak ruh dünyasını etkiler.⁵⁰

39 Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, s. 238; Gürkan, "Hukukta Değişme ve Kararlılık Sorunu", s. 310; Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları*, s.59; Saîd, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, s. 78; Doğan, *Sosyoloji*, s.180; Erkal, *Sosyoloji*, s.174.

40 Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, s. 169; Tolan, *Toplum Bilimlerine Giriş*, s. 282-283; Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 325; Karl R. Popper, *The Poverty of Historicism*, Routledge, London 1991, s. 115; Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 340; a. mlf., *İslâm Sosyolojisine Giriş*, s. 2,171; Okumuş, *Toplumsal Değişme*, s. 20-21.

41 Okumuş, *Toplumsal Değişme*, s. 20.

42 Popper, *The Poverty of Historicism*, s. 113-115; Sezen, *İslâm Sosyolojisine Giriş*, s. 22.

43 Brzezinski, *Kontrolde Çıkış Dünya*, 75,87; Sezen, *İslâm Sosyolojisine Giriş*, s. 171.

44 Ergun, *Sosyoloji ve Tarih*, s.31; Okumuş, *Toplumsal Değişme*, s. 24.

45 Ergun, *Sosyoloji ve Tarih*, s.14-15.

46 Nurettin Topçu, *Sosyoloji*, s. 112; Doğan, *Sosyoloji*, s. 192.

47 Brzezinski, *Kontrolde Çıkış Dünya*, s. 65-66; Tolan, *Çağdaş Toplumun Bunalımı*, s. 215; M. Hüseyin, *Modernizmin İslâm Dünyasına*

Girişi, s. 11; Doğan, *Sosyoloji*, s. 192.

48 Tolan, *Çağdaş Toplumun Bunalımı*, s. 215; Doğan, *Sosyoloji*, s. 192.

49 Ergun, *Sosyoloji ve Tarih*, s.19.

50 Brzezinski, *Kontrolde Çıkış Dünya*, s.54; Ergun, *Sosyoloji ve Tarih*, s.31.

Hâlbuki sağlıklı sosyal değişimler ancak maddî ve manevî değerlerin birlikte gözetildiği, fert ve toplum menfaatlerinin ortaklaşa korunduğu değişimlerdir.⁵¹ Toplumların varlıklarını devam ettirebilmeleri ve asli niteliklerini koruyabilmeleri için, manevî dinamiklerini canlı tutmaları ve toplumsal düzeni sağlamaları elzemdir. Değişim bazı ilkelere ve manevî değerler ile kontrol altına alınmaz ise zamanla toplumsal bir kargaşa ve huzursuzluk ortamının oluşması kaçınılmazdır. Öte yandan, toplumsal değişim nerede, ne şekilde başlayıp, ne şekilde biteceği kesin olarak bilinemeyen bir süreç olduğundan,⁵² değişimi yönlendirmeye ve sınırını belirlemeye çalışmak, muhtemel problemlerin önlenmesine katkı sağlayacaktır.⁵³ Bunun için fertlerin iradelerinin bir hedefe yönlendirilmesi ve topluma rehberlik edilmesi gerekir. Dinî ve hukukî normların bu gayeye hizmet edebileceği kanaatini taşıyoruz.⁵⁴

DEĞİŞİM VE TOPLUM DÜZENİ AÇISINDAN DİN VE HUKUK NORMLARI

Toplumsal düzen, beşeri ilişkilerin öngörülen şekilde fiilen gerçekleşmesiyle görünür hale gelen ve hukuk başta olmak üzere normatif yapılar aracılığıyla sağlanan, toplumsal oluşumlar, kurumlar ve uygulamalar bütünüdür.⁵⁵ Söz konusu bütünlüğün muhafazası için, toplumun değişim karşısındaki yerini belirlemesi önemlidir. Bu belirleme, toplumun hem ideallerini gerçekleştirmesine imkân verir hem de bu ideallerin yeni bir boyut kazanmasına olanak sağlar.⁵⁶ Diğer bir ifadeyle, toplumların değişim karşısında sergiledikleri duruş bir taraftan toplum kimliğini korurken, diğer taraftan değişimin seyrini ve sınırlarını belirler. Bunun için, toplumun maddî ve manevî dinamikleri ile bağını kuran bir iradenin olması⁵⁷ ve toplum müesseselerinin mazi ile

51 Brzezinski, *Kontrolde Çıkış Dünya*, s. 63-74; Şahin, *İslâm ve Sosyoloji*, s. 158; Batı toplumlarının düzensiz değişimi için bkz. A. Sorokin Pitirim, *Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships*, Transaction Publishers, London 1991, s. 415-429, 453-473; Şahin, *İslâm ve Sosyoloji*, s. 158.

52 Fazlur Rahman, *İslâm and Modernity Transformation of an Intellectual Tradition*, The University of Chicago Press, Chicago&London 1982, s. 162; Tolan, *Toplum Bilimlerine Giriş*, s. 282; Doğan, *Sosyoloji*, s. 50; Mustafa Erkal, *Sosyoloji*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1983, s. 66.

53 Brzezinski, *Kontrolde Çıkış Dünya*, s.67v.d; Doğan, *Sosyoloji*, s. 182; Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 340; a. mlf., *İslâm Sosyolojisine Giriş*, s. 171.

54 Honig, *Hukuk Başlangıcı ve Tarihi*, s. 8-9; a. mlf., *Hukuk Felsefesi*, s. 8; Güriz, *Hukuk Başlangıcı*, s. 28-29; Dönmezer, *Sosyoloji*, s. 274-277; Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, s. 138; Doğan, *Sosyoloji*, s. 179; Şahin, *İslâm ve Sosyoloji*, s. 157; Bilgin, *Fakih ve Toplum*, s. 31; Killoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s. 324; Sezen, *İslâm Sosyolojisine Giriş*, s. 184.

55 Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.63.

56 Fazlur Rahman, *Islamic Methodology in History*, Islamic Research Institute, Pakistan 1984, s. 175.

57 Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 341.

bağlarının koparılmamış olması gerekir.⁵⁸ Bu irade kontrol edici bir el gibi, toplumsal değişimin rotasını çizer, değişimin gelişme yönünde olmasını ve devamını sağlar. Değişim esnasında bu iki sürecin sağlıklı bir şekilde işler hale gelmesi ise din ve hukuk normları ile sağlanır.⁵⁹

İnsan toplumsal bir varlıktır ve sosyal bir hayat yaşamaktan başka seçeneği de bulunmamaktadır. Toplu halde yaşamak insan için bir zorunluluk arz ettiği gibi, bir arada yaşamının koşulu da toplumsal bir düzen oluşturmaktan geçer. Toplumsal düzene duyulan ihtiyaç ise toplumda sosyal kontrolü sağlayan ve toplumu oluşturan bireylere belirli davranış modelleri sunan bir takım kuralların⁶⁰ varlığını gerekli kılar.⁶¹

Hukuk, birinci amacı, toplum halinde yaşayan insanların birbirleriyle olan münasebetlerini düzenlemek ve toplumda emniyeti temin etmek, nihai amacı ise akli ve ahlâki bir düzen gerçekleştirmek olan, hak ve sorumlulukları içeren kurallar bütünü⁶² olması sebebiyle, toplumu oluşturan bireylerin davranışlarına önceden öngörülen kurallar getirmek suretiyle, insanların birlikte yaşamaları için ihtiyaç hissettikleri gerekli ortamı hazırlar.⁶³ İnsanın, toplumsal düzen talebine cevap verir. Bu açıdan değerlendirildiğinde hukukun, düzen kavramı ile ifa-

58 Mehmed Emin Erişirgil (ö. 1965), "Terakkî Etrafında Birleşemez miyiz?", *Mihribân* (İstanbul 1339/1923), yıl:1 sy: 2, s.34 (Ayrıca bkz. *Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları*, Rağbet Yay., İstanbul 2000, s. 63) .

59 Fazlur Rahman, *Islamic Methodology in History*, s. 141; Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, s. 176; Çağıl, *Hukuk Metodolojisi*, s.117; Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, s. 16-17, 129; Dönmez, *Din Sosyolojisi*, s. 427; McGuire, *Religion The Social Context*, s. 220-221; Doğan, *Sosyoloji*, s. 54; Sezen, *İslâm Sosyolojisine Giriş*, s. 170; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 25-26; Apaydın, "Din ve Fıkıh", s. 33; Şahin, *İslâm ve Sosyoloji*, s. 159; Kılıç, "Hukuk Teorisinde Sosyal Değişim ", s.129; Bilgin, *Fakih ve Toplum*, s. 23, 25; Ayengin, *Sosyal Realite Nass İlişkisi*, s. 56.

60 Fazlur Rahman, *Islamic Methodology in History*, s. 141; Çağıl, *Hukuk Metodolojisi*, s. 117; Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, s. 176; Meredith B. McGuire, *Religion The Social Context*, Wadsworth Publishing Co., California 1992, s. 220-221; Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, s. 129, 16-17; Doğan, *Sosyoloji*, s. 54; Sezen, *İslâm Sosyolojisine Giriş*, s. 170; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 25-26; Apaydın, "Din ve Fıkıh", s. 33; Şahin, *İslâm ve Sosyoloji*, s. 159; Muharrem Kılıç, "Hukuk Teorisinde Sosyal Değişim Düşüncesini Sınırlayan Deterministik Tutumun Teolojik ve Etik Kökenleri", *İslâmiyat*, (Ekim-Aralık 2003) c. VI, sy: 4, s. 129; Bilgin, *Fakih ve Toplum*, s. 23, 25; Tevhit Ayengin, *Hukukta Köken Problemi Açısından Sosyal Realite Nass İlişkisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, s. 56.

61 Mansûrîzâde Saîd, "İçtihat Hataları I", *İslâm Mecmuası* (1333/1915), sy: 21, s. 535 (Ayrıca Bkz. *Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları*, Rağbet Yay., İstanbul 2000, s. 238); Killoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s. 295; Bilgin, *Fakih ve Toplum*, s. 23, 25; Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.72.

62 Çağıl, *Hukuk Metodolojisi*, s.115-116; a.mlf., *Hukuka ve Hukuk İlmine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1960, s.23 v.d.; Şakir Berki, *Medeni Hukuk*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara 1961, s. 5.

63 Killoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s. 295.

de edilmesi bile mümkündür.⁶⁴ Oluşturduğu düzenle hukuk, değişimle meydana gelebilecek, toplum menfaatine ve insanlık ilkelerine aykırı durumlara karşı toplumu koruma gayesini gerçekleştirmiş olur.⁶⁵ Böylece hayatın huzur ve güven içinde sürdürülmesi için gerekli olan barış ortamı da sağlanmış ve toplumda istikrar temin edilmiş olur.⁶⁶

Hukukun toplumsal düzen oluşturma gayesi, toplum ihtiyaçlarının karşılanması içindir. Aslında hukukun, üç temel işlevi vardır: Toplumsal düzenin sağlanması, toplumsal ihtiyaçların karşılanması ve toplumda adaletin sağlanması.⁶⁷ Değişimin hız kazandığı dönemlerde, fertlerin içinde buldukları sosyal koşullar ile ihtiyaçları arasında kopma olursa, bunun yabancılaşmaya neden olacağını ve bireyin maddî ve manevî tüm hayatını etkileyeceğini ifade etmiştik. Hukuk bu tür bir yabancılaşmaya engel olmak için, bireylerin sahip olduğu tüm varlıklarını ve özgürlüklerini koruma altına alır.⁶⁸ Toplumu oluşturan bireyler arasında hak ve görev dengesini düzenler. Özellikle toplumsal değişim nedeniyle meydana gelebilecek anlaşmazlıklara, sahip olduğu normlar sayesinde engel olur.⁶⁹

Hürriyet ve ahlâk gibi fert ve toplum hayatını düzenleyen, toplumda ahenk ve dengeyi sağlayan kuvvetler ile hukuku bir değer haline getiren ideler,⁷⁰ toplum hayatında yer alan manevî değerler olduğu için, hukuk normlarının kaynağı manevîdir.⁷¹ Hukuk normlarının ideal kıymetleri ve manevî değerleri dikkate alması, toplum fertleri arasında adaleti temin etme işlevine de doğal olarak hizmet eder.⁷² Zira

64 Ülker Gürkan, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1999, s.17; Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, s. 16-7, 138-139; Kılıç, "Hukuk Teorisinde Sosyal Değişim", s. 129; Ayengin, *Sosyal Realite Nass İlişkisi*, s.54; Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.63.

65 Ernest Hirsch, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, Ankara 1949, s.41-42, 75; Rahmi Çobanoğlu, *Hukukta Gaye Problemi*, İÜHFY, İstanbul 1964, s.3 v.d.; Brzezinski, *Kontrolde Çıkmış Dünya*, s.113; Bilgin, *Fakih ve Toplum*, s.33; Ayengin, *Sosyal Realite Nass İlişkisi*, s.57,66; Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.74-75.

66 Honig, *Hukuk Başlangıcı ve Tarihi*, s. 8-9; Güriz, *Hukuk Başlangıcı*, s. 28-29; Koca, "İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişimi Üzerine Bazı Düşünceler", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (Konya 2003) sy:1, s.52; Killoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s.297; Bilgin, *Fakih ve Toplum*, s. 31.

67 Killoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s.270-272; Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.62.

68 Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 212; Koca, "Ahkâmın Değişimi Üzerine", s.52; Ayengin, *Sosyal Realite Nass İlişkisi*, s.10; Killoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s.245, 246, 295; Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.63.

69 Çağlı, *Hukuk Metodolojisi*, s. 116-117; Killoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s.245-247; Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.91-92.

70 Killoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s. 247; Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.91.

71 Çağlı, *Hukuk Metodolojisi*, s. 116-117; Killoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s. 247; Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.73.

72 Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 212; Koca, "Ahkâmın Değişimi Üzerine", s.52; Ayengin, *Sosyal Realite Nass İlişkisi*, s. 10; Killoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s.245, 246, 295; Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.63.

adalet hürriyet ve ahlâk ile birlikte, toplum hayatının ihtiyaç hissettiği manevî değerlerin başında gelir. Hukukun, adalete hadim beşerî bir hayat nizamı⁷³ olarak tanımlanması, onun, kurmak istediği toplumsal düzende adaleti mihenk taşı olarak kabul ettiğini gösterir. Hukuk, üstlendiği bu sorumluluk sebebiyle, toplumsal değişim sürecinde meydana gelebilecek haksızlık ve adaletsizliklerin de önüne geçer. Hukukun zikredilen her üç vazifesi, onun sosyal bir olgu olduğu⁷⁴ ve toplumsal düzen ile hukuk düzeni arasında mantıksal ve zorunlu bir bağ bulunduğu gerçeğini dile getirir.⁷⁵

Bu nedenle, hukuk ile sosyal realite arasındaki ilişki dikkate alınmadan oluşturulacak bir hukuk sistemi düzen, güvenlik, barış, özgürlük, adalet ve eşitlik gibi, kendisinden beklenen kıymetlere cevap veremez. ⁷⁶ Böylece, değişen sosyal hayat ile hukuk sistemi arasında uçurumlar oluşmaya başlar. Neticede, bir tarafta hukuk kuralları kendisine duyulan güveni kaybederken diğer tarafta sosyal hayat, sürekliliğini sağlayan en temel şartlardan biri olan düzen ve hukuk emniyetini kaybederek felakete sürüklenir.⁷⁷

Hukuk ile toplumsal hayat arasındaki bu kuvvetli bağ, toplumsal ihtiyaçların değişmesine bağlı olarak, hukuk normlarında da bazı değişimlerin olmasını zorunlu kılar. Söz konusu değişimin hukuka ve toplumsal düzene duyulan güveni zedelemeyen gerçekleşmesi gerekir.⁷⁸ O halde hukuk, birbirine zıt iki unsuru, istikrar ve değişim unsurunu uzlaştırmak zorundadır. Hukukun yalnız birincisine yönelmesi hoşgörüsüz bir katılığa yalnız ikincisini tercih etmesi ise toplum-

73 Çağıl, *Hukuka ve Hukuk İmine Giriş*, s. 8; Kılhoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s.270-272; Zâhid Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, İlahiyât Yay., Ankara 2005, s. 12; Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.62.

74 Kılhoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s.299-302; Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.74.

75 Z.Fahri Fındıkoğlu (ö. 1974), *İçtimâiyât (Hukuk Sosyolojisi)*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1958, c. III, s. 49;Richard Honig, *Hukuk Başlangıcı ve Tarihi*, çev. M. Yavuz, İstanbul 1935, s. 8-9; a.mlf., *Hukuk Felsefesi*, çev. M. Yavuz, İstanbul 1935, s. 8; Adnan Güriz, *Hukuk Başlangıcı*, Siyasal Kitabevi Ankara 2003, s. 28-29; Gürkan, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, s. 17;Dönmezer, *Sosyoloji*, s. 274-277; Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilim Üzerine*, s. 138; Hamza Aktan, "İslam Hukuku'nun Dinamizmi", *Dünden Bu Güne İslâm Dünyasında Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu* (Bursa 16-17 Haziran 1990) Ensar Vakfı Yay., Bursa t.y., s. 89; Ayengin, *Sosyal Realite Nass İlişkisi*, s. 62; Bilgin, *Fakih ve Toplum*, s. 31;Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.63,73.

76 Kılhoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s.295-298.

77 Fazlur Rahman, *Islam and Modernity*, s.156; Brzezinski, *Kontrolde Çıkış Dünya*, s.66; Aktan, "İslâm Hukuku'nun Dinamizmi", s.89; Koca, "Ahkâmın Değişimi Üzerine", s.55; Kılıç, "Hukuk Teorisinde Sosyal Değişim", s. 129;Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.72-73.

78 Kılhoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s. 247; Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.72.

sal yozlaşma ve hiçliğe neden olur.⁷⁹ Nitekim her hukuk normunun içeriğinde değişen ve değişmeyen unsurlar bulunmaktadır.⁸⁰ Değişen unsurlar tarihsel ve toplumsal yapıdan doğanlardır. Değişmeyen unsurlar ise her hukuk normunun dinî ve ahlâkî idealidir.⁸¹ Hukukun sosyal hayatla içi içe olması, değişim ve istikrar arasında orta bir yol tutmasını gerektirdiği gibi, hukuk kurallarının toplumda var olan örf ve âdetlerden uzak olmamasını da gerekli kılar. Zira örf ve âdet, toplumun ortak kabul ve tercihinden doğar ve kültürü oluşturur. Toplum üyelerinin birlikte yaşamalarını ve ortak karar almalarını sağlar. Hukukun fonksiyonlarından bir tanesi de toplum ihtiyaçlarının karşılanması olduğu için hukuk, toplumun örf ve âdet şeklinde açığa çıkan ihtiyaçlarını da dikkate almak durumundadır.⁸² Aksi takdirde toplum, kendisini ayakta tutan temel dinamiklerden mahrum kalır.⁸³

Ayrıca, toplumsal gelişmeyle ulaşılmak istenen en son hedef insan için en iyi, en uygun ve en yüksek olanın elde edilmesi olduğundan, burada her zaman belli bir izafilik vardır. Bu izafiliğin asgariye indirilmesi için de sahip olduğu normlar sebebiyle dine ihtiyaç duyulur.⁸⁴ Düşünce ve uygulama açısından sistemleşmiş olan, bireysel ve toplumsal problemlere karşı tutum ve davranış geliştiren ve mensuplarına bir yaşam tarzı sunup onları, belli bir dünya görüşü etrafında birleştiren toplumsal bir kurum⁸⁵ olması sebebiyle din, içtimaî hayatta çok önemli bir yer işgal eder. Bu bağlamda, tıpkı hukuk gibi din de

79 Gürkan, "Hukukta Değişme ve Kararlılık Sorunu", s. 307; Çağıl, *Hukuka ve Hukuk İlmüne Giriş*, s. 11-18; Killoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s.247; Koca, "Ahkâmın Değişimi Üzerine", s. 55.

80 Hukukun biri müspet diğeri mânevî olmak üzere iki ayrı yönü ve dolayısıyla iki ayrı tanımı bulunmaktadır. Müspet hukukun tanımı: "Gerek fertler arasındaki, gerek fertler cemiyet veya devlet arasındaki menfaat münasebetlerini tayin ve tanzim eden, daha doğrusu cebren tanzim eden normlar heyeti mecmûası" şeklinde yapılırken; mânevî yönden tanımındandır vurgulanan nokta ise hukukun: "âdâlete hâdim bir beşerî hayat nizamı" olduğudur. Her iki tanımda da bir "olması gereken" söz konusudur. Müspet hukukta "olması gerekenin" yapısı, biyolojik, psikolojik, teknik ve sosyo-ekonomik nedenlerle değişebilirken; mânevî hukukta ise, "olması gereken" hukukun değişmeyen, sabit ve ideal yönüdür ki, işte adâlet idesi de hukukun mânevî-ahlâkî yönünü temsil eder.Bkz. Çağıl, *Hukuka ve Hukuk İlmüne Giriş*, s. 8; Zâhid Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, İlahiyat Yay., Ankara 2005, s. 12.

81 Killoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s.247.

82 Çağıl, *Hukuka ve Hukuk İlmüne Giriş*, s.12; Ayengin, *Sosyal Realite Nass İlişkisi*, s.10; Killoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s.302;Türkan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.73.

83 Brzezinski, *Kontrollden Çıkmuş Dünya*, s. 64; M.Hüseyin, *Modernizmin İslâm Dünyasına Girişi*, s.13; Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s.341; Apaydın, "Din ve Fıkıh", s. 33; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s.25.

84 Brzezinski, *Kontrollden Çıkmuş Dünya*, s.62;75,79;Killoğlu, *Ahlâk Hukuk İlişkisi*, s.324; Sezen, *İslâm Sosyolojisine Giriş*, s.184.

85 A.Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1985, s.138, 344; Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir 1990, s. 5;Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 69.

sosyal hayatın bütün alanlarıyla ilgili düzenlemelerde bulunarak toplumda etkisini derinden ve köklü bir şekilde hissettirir.⁸⁶ Gerçekleştirmek istediği gayelere hizmet edecek normlar belirler, kurallar koyar.⁸⁷

Dini normlar aracılığıyla toplum düzeninin sağlanması, toplum bireylerinin dini algılama biçimiyle yakından ilgilidir. Eğer din, vahyin değil, tarihin bir ürünü olarak⁸⁸ görülürse, sabiteleri de vahyin değil, toplumun bir ürünü olacağından, toplumsal değişim süreçlerinde kendisinden beklenen fonksiyonu üstlenemez. Zira bu durumda dinin kendisi toplumun bir ürünü sayıldığından, değişim nedeniyle oluşabilecek yabancılaşma, kimlik bunalımı gibi manevi değer kayıplarına cevap veremez. Nitekim toplum istikrarının din ile sağlanması, ilahi irade tarafından bildirilen ve sabiteler alanı olarak ifade edilen mutlak değerler, normlar ve ilkelerin hayat bulmasıyla mümkün ile olabilir.⁸⁹

DEĞİŞİM VE TOPLUM DÜZENİ AÇISINDAN İSLAM HUKUKU

Yüce Allah, bütün insanlığın tek ve eşsiz yaratıcısı olduğu gibi, Hz. Peygamber de tüm insanlara gönderilmiş son elçidir.⁹⁰ Tebliğ ettiği hükümler de ırk, dil, renk, sınıf farkı gözetmeksizin bütün insanlığı muhatap alır. Ey İnsanlar diye başlayan âyetlerin varlığı ve Kur'an'ın diğer semâvî din bağlılarını da İslâm'a davet etmesi, İslâm'ın, bütün insanları hatta bütün zamanları kuşatan evrensel bir din olduğunu gösterir.⁹¹ İklimlere göre değişiklik arz eden güneş takviminin değil,

86 Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 65; Türcan, *İslâm Hukukunda Norm-Amaç İlişkisi*, s.62-63..

87 Davut Dursun, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, Gümüş Basımevi, İstanbul 1989, s. 71; Sardar, *TheFuture of Muslim Civilisation*, s. 35,39; Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi*, s. 112-113.Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 76; Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.73.

88 M. NakibAttas, *İslâm ve Laisizm*, çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yay., İstanbul 1994, s. 44, 50.

89 Keith A. Roberts, *Religion in Sociological Perspective*, Wadsworth Publishing Company, California 1990, s. 26; McGuire, *Religion The Social Context*, s. 220-221; Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi*, s. 111; Bilgin, *Fakih ve Toplum*, s. 22; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 52.

90 "Deki:"Ey insanlar! Ben, sizin hepinize, göklerin ve yerin mülkü ve hâkimiyetine sahip olan Allah'ın, emirlerini tebliğ ile görevlendirdiği, ilahi hükümleri icraya, ülkeyi imara, dünya düzenini kurmaya tek yetkili Resûlüyüm. Ondan başka ilah yoktur. O hayat verir ve öldürür.O halde Allah'a, Allah'ın kelmâna, kitaplarına, âyetlerine, mucizelerine, emirlerine, hükümlerine iman eden ümmî Rasûlüne....bütün insanlığın Peygamberine iman edin. Ona, onun sünnetine tabi olun ki, hak yola girmiş olasınız" diye ilan et." A'raf 7/158. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân 3/45-49; Hüd 11/97; Furkan 25/1; Şuarâ 26/123-125, 141-143, 160-162; Sebe' 34/28; Saffât 37/139-147; Sa'd 38/87; Mâide 5/13; Ahzâb 33/40.

91 Muhammed Tâhir b. Âşûr, (ö.1394/1973), *el-Mekâsîdû's-Şeriat'l-İslâmiyye*, Dâr-ru'n-Nefâis, Ürdün 2001/1421. s. 340, 344-345; M. Hüseyin, *Modernizmin İslâm Dünyasına Girişi*, s. 158, 160, 163.Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 61-62; Sezen, *İslâm Sosyolojisine Giriş*, s. 31; a.m.f., Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 160-169. İlgili âyetler için Bkz. Bakara 2/28; Âl-i İmrân 3/64; Mâide 5/15-16; A'raf 7/136; Yunus 10/72, 84; Yusuf 12/101; Nahl 16/36; Enbiyâ 21/25.

daha genel ve evrensel bir mahiyet arz eden ay takviminin muteber kabul edilmesi, toplumu ilgilendiren hükümlerde nadire değil, galibe itibar edilmesi de İslâm'ın, evrenselliğini vurgulayan hususiyetleridir.⁹²

Kişilerin kendileriyle, birbirleriyle ve Allah ile olan ilişkilerini, hak ve sorumluluklarını düzenleyen ve kaynağı ilâhî olan bir hukuk sistemi olması hasebiyle İslâm Hukuku, din ve hukuktan beklenen misyonu bir insicam içerisinde maddî-manevî kıymetleri de muhafaza ederek vazeder.⁹³ Bu nedenle İslâm Hukuku'nun, Kur'ân ve Sünnet ışığında gelişen ve şekillenen geleneği, bilgi ve tecrübe birikimini, bireysel ve toplumsal yaşayış biçimini ifade eden külli bir sistem olduğunu söyleyebiliriz.⁹⁴ Toplum kavramı dikkate alındığında, İslâm Hukuku'nun da tıpkı diğer hukuk sistemleri gibi, toplum düzeninin sağlanması,⁹⁵ toplumun ihtiyaçlarının karşılanması⁹⁶ ve toplumda adaletin temin edilmesi⁹⁷ gibi üç temel amacı vardır diyebiliriz. Dine, hukukî bir vizyon ve misyon kazandıran da onun bu gayesidir.⁹⁸

İslâm Hukuku'nun toplum meseleleriyle ilgili sistematik yapısını anlayabilmek için önce onun değişim olgusuna bakışını ele almak gerekir. İslâm'a göre değişim, her an yeni bir oluş ve sürekli bir yaratma⁹⁹ ile mukadder bir gerçekliği ve sürekliliği ifade ettiğinden, İslâm'ın bizatihi kendisi süreç içerisinde, sosyal gidişin yolunu değiştirerek değişime önderlik etmiştir.¹⁰⁰ Bu değişimi gerçekleştirirken, toplumun değişimden olumsuz etkilenmemesi ve değişimin gelişim yönünde olması için, kanun ve hükümleri tadrîcî olarak vaz etmiştir.¹⁰¹ Nitekim esbâb-ı nüzûl, esbâb-ı vürûd ve nesh terimleri hem toplumun ihtiyaç

92 İbrahim b. Müsa eş-Şâtîbî, (ö.790/1388) *el-Muwâfekât*, el-Matbaatu'r-Rahmaniyye, Mısır (t.y.), III, 265; Muhammed Hamidullah, *İslâma Giriş*, trc. Hasan Basri Çantay, Nur Yay., Ankara 1965, s. 317; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 62.

93 Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 57.

94 Ali Bardakoğlu, "2000'li Yıllara Girerken İslâm Düşüncesinin Önündeki Problemler ve Çözüm Önerileri", *İslâm Düşüncesinde Yeni Arayışlar I*, Yayına Hazırlayan: İlyas Çelebi, Rağbet Yay., İstanbul 1998, s. 275.

95 ...*Yeryüzünde bozgunculuk yaparak fesat çıkarmayın.* (Bakara, 2/60). ...*Allah bozguncuları sevmez.* (Bakara,2/205) Âyetleri İslâm Hukukunun bu gayesini gösterir. Ayrıca bkz. Bakara, 2/188; A'raf, 7/56.

96 Toplum ihtiyaçlarının karşılanması değişen şart ve durumlara göre farklılık arz ettiğinden, haram kılınanlar dışında hükmü bildirilmeyen alan zenginliği, kolaylaştırma ilkesi ve toplumun maslahatını temin etmesi gibi ilkesel hakikatler, İslâm hukukunun toplum ihtiyacını karşılamaya yönelik prensipleridir.

97 *Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor...* Nisâ, 4/58.*Artık ölçüyü ve tartıyı tam yapın. İnsanların mallarını eksiltmeyin.* A'raf, 7/85.

98 Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi*, s. 111; Bilgin, *Fakîh ve Toplum*, s. 22.

99 Rahman, 55/29.

100 Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 345-346; a.mlf., *İslâm Sosyolojisine Giriş*, s. 170; Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017, s.38-39.

101 Abdülcelil Bilgin, *Kur'an'ı Tanımak*, Araştırma Yayınları, Ankara 2018, s.37-38.

hissettiği hukuki düzeni kurmak hem de bu esnada toplumun değişime uyum sağlamasını temin etmek gayesine matuftur.¹⁰² Hz. Peygamber'in uygulamalarının, içinde bulunulan sosyal şart ve ihtiyaçlara göre değişmesi,¹⁰³ İslâm Hukuku ile sosyal değişim arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir. İslâm Hukuku'nun bu özelliği, ona yeni hadiseleri özümseme kabiliyeti, her zaman ve mekânda uygulanabilme imkânı verir.¹⁰⁴

İslâm Hukuku'nun toplumsal değişim hususunda dikkate aldığı en mühim ilke, insanların, temiz bir fitrat üzere yaratılmış olmalarıdır.¹⁰⁵ ...Biz gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık.¹⁰⁶ ...Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sınıksız tutun...¹⁰⁷ Âyetleri, insanın yaratılıştan getirdiği bu temiz fitrata vurgu yapar. İslâm Hukuku bu fitratı koruyup besleyecek hükümleri dikkate alıp onu bozacak unsurlara da şiddetle karşı çıkar.¹⁰⁸ Bu nedenledir ki, İslâm Hukuk'unda, fitratı bozacak veya ona zarar verecek söz ve davranışlar haram, fitratı korumaya yönelik olanlar vacip, fitrata dokunmayacak durumda olanlar ise mübâh sayılmıştır.¹⁰⁹ Bu hükümler sayesinde İslâm Hukuku, toplumsal değişimin neden olduğu keyfiliği ve yetersizliği ortadan kaldırır ve toplum düzeni için gerekli bilgi ve hükümlerin yürürlüğe girmesini sağlar.¹¹⁰ İslâm Hukuku'nun, insan fitratını korumayı esas alan bir toplum düzeni inşa etme çabası, aynı zamanda toplumda ihtiyaç duyulan maslahatların elde edilmesini de dolaylı olarak temin

102 Celal Nuri İleri, "İslâm'da Vücûb-ı Teceddüd", *Kendi Nokta-i Nazarından Hukuk-ı Düvel*, İstanbul 1330, s. 182; a.mlf., "İslâm'da Vücûb-ı Teceddüd II", *İçtihad* (İstanbul 1327), sy: 40, s.987 (Ayrıca bkz. *Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları*, s.70-82); Muhammed Mustafa Şelebi, *Ta'lîlül-Ahkâm*, Dârü'n-Nahdatî'l-Arabiyye, Beyrut 1981/1401, s.307; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 8; Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 31; Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, s.38; Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.75; Bilgin, *Kur'an'ı Tanımak*, s.197-207.

103 "Amellerin en hayırlısı hangisidir?" Sorusuna verdiği farklı cevaplar gibi. Bkz. Yusuf el-Karadâvi, *Hasâisü'l-Âmme lî'l-İslâm*, Müessesetü'r-er-Risâle, Beyrut 1405/1985, s.236; Şelebi, *Ta'lîlül-Ahkâm*, s. 34; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 77.

104 Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, çev. Bahâ Arıkan, DİR Yay., Ankara 1955, I, 68; İbn Âşûr, *el-Makâsîdüş-Şeria*, s. 376, 401, 403; A. Refik Gür, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, Sebül Yayinevi, İstanbul 1951, s. 60, 93; Şelebi, *Ta'lîlül-Ahkâm*, s. 289-290; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 78.

105 İbn Âşûr, *Mekâsîdüş-Şeria*, s. 259, 260, 261.

106 Tin, 95/4.

107 Rum,30/30.

108 Dardağanzâde Ahmed Nazif, "Teceddüd Dinin Hükümlerinin Nesh ve İptali Demek midir?", *Sebülürreşâd*, (İstanbul 1330), c. XXIII, sy: 578, s. 87 (Ayrıca bkz. *Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları*, s. 87-88); İbn Âşûr, *Mekâsîdüş-Şeria*, s. 261 v.d; Muhyiddin Abd Haris, "el-İslâm Dinü'l-Yüsr", *et-Terbiyetül-İslâmiyye* (1987) yıl:29, sy: 4, s. 232; Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 162; M. Hüseyin, *Modernizmin İslâm Dünyasına Girişi*, s. 162; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 62.

109 İbn Âşûr, *Mekâsîdüş-Şeria*, s. 265.

110 Dursun, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, s. 71-72; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 75.

eder. Dünyanın birçok farklı bölgesinde farklı millet ve toplulukta yüz-yıllardır süren bir medeniyet birliği sağlayabilmesi, bu mesaj etrafında toplanan insanların manevî ve sosyal hayatlarında büyük bir değişime neden olması, İslâm Hukuku'nun insan fitratını korumaya ve insana verdiği değer ile ilgilidir.¹¹¹ Yirmi üç yıl gibi kısa bir zamanda oluşturulan ve model olma özelliğine bütünüyle sahip olan bir iman ve ahlâk toplumu; bir kaç yüz yıl içinde tarihin sahnesine çıkarılan yüzden fazla kelam okulu ve dört büyük felsefe geleneği, yirmi civarında hukuk ve fıkıh okulu, başka milletlerin miraslarını da içine alan zengin bir siyaset ve devlet geleneği, insanlara yüz yıllarca ışık tutan müthiş bir ilmî başarı, süreklilik arz eden bir iman ve ahlâk çizgisi¹¹² şeklindeki ifadeler, İslâm Hukuku'nun bu husustaki başarısını oldukça veciz bir şekilde dile getirmiştir. Filhakika, İslâm Hukuku söz konusu gayeleri gerçekleştirirken ilâhî/değişmeyen hükümleri ve içtihadî/değişebilen ilke ve hükümleri birlikte dikkate alır. Bu yönüyle de, Müslüman birey ve topluma değişim ve istikrar bilincini kazandırır. Nitekim İslâm Hukuku'nda, değişebilen hükümler toplumsal değişimi, değişmeyen küllî kaideler de toplum istikrarını sağlar.¹¹³

Kanun boşlukları¹¹⁴ olarak da ifade edilen hükmü bildirilmemiş alan zenginliği, bir diğer ifade ile mübâh kabul edilen eylem ve uygulamalar, İslâm Hukuku açısından toplumsal değişime imkân tanıyan oldukça geniş bir alanı içine alır. Bu bağlamda, İslâm Hukuku'nun temel iki kaynağı Kur'ân ve Sünnet nasslarında, -meskûtun anı-hükmü bildirilmemiş alan zenginliği dikkati çeker. Özellikle, toplumsal meselelerle ilgili muâmelât konularında İslâm Hukuku, haram olan veya zaruret arz eden hükümler dışındaki birçok meselede sükût etmiştir.¹¹⁵ Hz. Peygamber: Şüphesiz ki, Yüce Allah -yapılması gereken- bazı

111 İbn Âşûr, *Mekâsıdül Ş-Şeria*, s. 265; Günay, "Dinin Bireysel ve Toplumsal Boyutu", AÜİFD Cumhuriyetin 75.Yıldönümüne Armağan, Ankara 1999, s. 108, a.mlf., Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 94, 118.

112 J. Paul Charney, *İslam Kültürü ve Toplumsal Ekonomik Değişim*, çev. Adnan Bülent Baloğlu-Osman Bilen, TDV Yay., Ankara 1997, s. 136; Sezen, *İslamın Sosyolojik Yorumu*, s. 30.

113 Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s.21; Sezen, *İslamın Sosyolojik Yorumu*, s. 346; a.mlf., *İslam Sosyolojisine Giriş*, s. 170; Çelebi, *İslâm Düşüncesinde Yeni Arayışlar I*, s. XIII. Nassların birden fazla manaya delalet etmesi nedeniyle meydana gelen içtihad farklılıkları ve hükümler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Abdurrahman Mar'aşlı, *İhtilâfu'l-İctihâd ve Teğayyuruhu ve Eseru Zalike fî'l-Fütüyâ*, el-Müessesetü'l-Camiyye, Beyrut 2003/1424, s. 124 v.d; 149 v.d.

114 Detaylı bilgi için bkz. İ.Kâfi Dönmez, "İslâm Hukukunda Müçtehidin Nasslar Karşısındaki Durumu ile Modern Hukuklarda Hâkimin Kanun Karşısındaki Durumu Arasında Bir Mukayese", *MÜİFD* (İstanbul 1986), sy: 4, s. 39-41.

115 Şâtıbî, *el-İ'tsâm*, (y.y.) (t.y.), II, 349; a.mlf., *el-Muwâfekat*, I, 161-176; Karadâvî, *Hasâsu'l-Âmme*, s.241-243; Dönmez, "İslâm Hukukunda Müçtehidin Nasslar Karşısındaki Durumu", s.39-41; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 40-41.

şeyleri farz kılmıştır, onları terk etmeyiniz; bazı sınırlar koymuştur, onları çiğneyip geçmeyiniz; bazı şeyleri haram kılmıştır, onları irtikâp etmeyiniz; bazı şeyler hakkında da unuttuğundan dolayı değil, yalnızca size olan merhametinden dolayı sükût etmiştir, onları da deşelemeyiniz- onların hükmünü araştırmayınız- buyurmuştur.¹¹⁶ Hadisin Ebu'd-Derdâ'dan nakledilen rivayetinde Hz. Peygamber'in, bu sözlerinin akabinde: Allah'ın sükût ettiği şeyler bağıştır.¹¹⁷ Allah'ın size olan bağışını kabul ediniz çünkü Allah hiçbir şeyi unutmaz buyurup Rabbin asla unutkan değildir¹¹⁸ âyetini okuduğu bildirilmiştir.¹¹⁹

Şâtübî'ye göre, Şâri'in, herhangi bir konuda hüküm bildirmeyip sükût etmesi iki sebepten dolayıdır.¹²⁰ Birincisi, mevcut hükmü tasvip ve ibkâdır. Hükmün konulmasını gerektirecek sebep mevcut olmasına rağmen, Şâri' sükût etmiş, yeni bir hüküm belirlememiş ise mevcut uygulama kabul edilmiş demektir. İslâm Hukuku'nda ibâha alanı bu şekilde belirlenmiştir. Dinin genel ilkelerine, sağduyuya ve fitrata uygun olan her tür uygulama bu alan içerisine girer.¹²¹ Nitekim eşyada asl olan ibâhadır¹²² küllî kaidesi de kesin olarak hükmü bildirilmemiş

116 Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer Dârakutnî (ö.385/995), *es-Sünen*, Dâru'l-Mehâsin, Kahire 1386/1966, IV, 184; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed Endelûsî b. Hazm (ö.456/1064), *el-İhkâm fi Usûl'l-Ahkâm*, thk. Mahmud Hâmid Osman, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1419/1998, III, 1361; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hatîb et-Tebrîzî (ö. 737/1336), *Mişkâtü'l-Mesâbih*, Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut 1405/1975, I, 197; Şâtübî, *el-İtisâm*, I, 104; a.mlf., *el-Muwâfjekât*, I, 162; Alâuddîn Ali Muttakî el-Hindî (ö. 975/1568), *Kenzu'l-Ummâl fi Sünen-i Akvâl ve'l-Ef'âl*, Müessesetü'r-er-Risâle, Beyrut, 1405/1985, I, 193-194 (h.n. 980-981); İbn Âşûr, *Mekâsîdû's-Şerîa*, s. 324,402. İlgili âyet-i kerime için bkz. Bakara Sûresinde zikredilmektedir. Bkz. Bakara 2/67-71.

117 Hz. Peygamber, "Oraya yol bulabilen insanların o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır" âyeti (Âl-i İmrân 3/97) nazil olunca bunu insanlara tebliğ etmişti. Hz. Peygamber'in âyeti tebliğ etmesi üzerine orada bulunan insanlardan biri: "Her sene mi ya Rasûlallah" diye sordu. Bu soru üzerine Hz. Peygamber, adama cevap vermeden yüzünü çevirmiş, fakat adam: "Her sene mi ya Rasûlallah" diye sorusunu üç defa tekrarlamıştır. Her defasında adamın sorusunu duymazlıktan gelen Hz. Peygamber, dördüncü defa soru tekrar edilince: "Canım elinde olan Allah'a yemin ederim ki, eğer 'eve' deseysen, o size vacip olurdu; eğer vacip olsaydı, o zaman ona güç yetirmezsiniz. Onu yerine getiremediğiniz zaman da küfranda bulunmuş olurdunuz. Ben sizi bıraktığım sürece, siz de beni rahat bırakın" buyurmuştur." Ahmed b. Hanbel (ö.241/885), *el-Müsned*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1411/1991, I, 240; Müslim b. Haccâc Neysâbüri (ö.261/874), *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru Sahnûn, Tunus 1413/1992, Hac, 73 (I, 975); İbn Hazm, *el-İhkâm fi Usûl'l-Ahkâm*, III, 1354.

118 Meryem 19/64.

119 Ebû Abdillâh Muhammed Zeyd b. Mâce (ö.273/886), *es-Sünen*, Dâru Sahnûn, Tunus 1413/1992, Etme, 60 (II, 1117); Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, (ö.279/892), *Sünenü't-Tirmizî (el-Câmiu'l-Kebîr* adıyla neşredilmiştir), thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, Libâs, 6 (III, 340).

120 Şâtübî, *el-Muwâfjekât*, II, 409-410.

121 Şâtübî, *el-Muwâfjekât*, II, 410; Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdirrahman Ebi Bekr es-Suyûtî, (ö.911/1505), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, thk. Muhammed Mu'tasım Billah, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1407/1987, s. 133; İbn Âşûr, *Mekâsîdû's-Şerîa*, s.343-344; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 42.

122 Bakara, 2/29; A'raf, 7/32; Câsiye, 45/13; Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, s. 133; *Mecelle*, 5. md.

şeyin helal kapsamına girdiğini ifade eder ki, bu özellik İslâm Hukuku'na büyük bir esneklik, farklı zaman ve mekânlarda uygulanabilme kabiliyeti kazandırmıştır.¹²³ Hz. Peygamber'in takrîri sünneti de bu minvalde değerlendirilebilir. İkincisi, hükmün konulmasını gerektirecek sebep meydana gelmediği için Şâri' herhangi bir hüküm bildirmemiştir ki, teşri döneminden sonra meydana gelen olaylar bu türdendir. Bunların hükmü, İslâm Hukuku'nun vazettiği genel kaide ve prensiplere bağlı kalınarak içtihad ile belirlenir.¹²⁴ Hükmü vahiyle bildirilmeyen meselelerin, daha çok toplumsal alanla ilgili olması, bunların değişim alanı içerisine girdiğine, bunlarla ilgili hükmün belirlenmemiş olması ise bu konuların içtihadı göre farklı hükümler alabileceklerine işaret eder.¹²⁵ Böylece toplumsal değişimle meydana gelen yeni meselelere genel ilkeler çerçevesinde yeni hükümler belirlenebilir. İslâm Hukuku'na ve onun bir düzene oturtmak istediği içtimâî hayata dinamizm kazandıran içtihadı yönelik bu teşvik, İslâm Hukuku'nun, klasik eserlerde mürûnet kelimesiyle tabir edilen esneklik özelliğine vurgu yaptığı gibi, dinin ideal tatbikinin tek bir şekille sınırlı olmadığını da ifade eder.¹²⁶ Nitekim sükût edilmiş alanda icmâ', istihân, istislâh, sahâbi kavli ve örf gibi fer'î kaynaklara hatta umum-ı belvâya¹²⁷ başvurulması, İslâm Hukuku'nun değişen ve gelişen toplumsal şartlara uyum sağlama çabasının bir yansıması olarak algılanabilir.¹²⁸

123 Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 42.

124 Şâtûbi, *el-Muwâfekat*, II, 410; Dönmez, "İslâm Hukukunda Müçtehidin Nasslar Karşısındaki Durumu", sy: 4, s. 39-41; Şâkir Berki, "İslâm Hukukunun Ana Hatları I", *AÜİFD*, 1969, c. XVII, s. 175, 178, 185; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 42.

125 Subhi Sâlih, *Meâlimu's-Şer'at'l-İslâmiyye*, Dâru'l-İlim, Beyrut 1975, s. 59-60; Mar'aşlı, *İhtilâfu'l-İctihâd*, s. 116; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 40-41; Koca, "Ahkâmın Değişimi Üzerine", s.72.

126 Ahmed ez-Zerka, *el-Medhalu'l-Fıku'l-Âmm*, Dâru'l-Fıkr, Dımeşk 1387/1968, II, 143-144, 149, 154; İbn Âşûr, *Mekâsıdu's-Şerîa*, s. 340, 344-345; Sava Paşa, *İslâm Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, II, 357-358; Muhammed Fethî Osman, *el-Fıkrul-İslâmî ve't-Tetavvur*, Dâru'l-Kuveytiyye, (y.y.) 1388/1969, s. 78; Sâlih, *Meâlimu's-Şer'at'l-İslâmiyye*, s. 61; Abdulvehhâb Hallâf, *Mesaduru't-Teşrî'l-İslâmî*, Dâru'l-Kalem, Kuveyt 1402/1982, s. 13-17; M. Hüseyin, *Modernizmin İslâm Dünyasına Girişi*, s. 162; Koca, "Ahkâmın Değişimi Üzerine", s. 72; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 36-40.

127 Fıkıh ilminde önemli bir yer işgal eden ve bazı hükümlerin gerekçesi de sayılan *umûmu'l-belvâ*, bir konuda meşakkat ve güçlüğü herkesi içine alması ve ondan kaçınmanın mümkün olmaması anlamına gelir. Hanefiler, ahâd haberin kabul şartlarında rivâyetinin umûmu'l-belvâya aykırı olmasını şart koşmuşlardır. Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî, (ö.483/1090), *Usûl*, thk. Ebu'l-Vefâ Afğânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1393/1973, I, 368; Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa el-Hadîmî, (ö.1176/1762), *Mecâmî'l-Hakâyık*, (Mustafa Hulusi Muradî Güzelhisari (ö.1215/1800) *Menâftu'd-Dekâyık Şerhu Mecâmî'l-Hakâyık* adlı eserle birlikte), Dâru't-Tıbaatî'l-Âmira, İstanbul 1273, s.16; Yusuf el-Karadâvî, "Kolay ve Çağdaş Bir Fıkha Doğru", çev. Abdullah Kahraman, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* (2004), sy:3, s.67; Nasî Aslan, "Hanefîlerin Umûmu'l-Belvâ ve Mâlikîlerin Amel-i Ehl-i Medîne İlkesi Bağlamında Haber-i Vâhidin Değeri Üzerine", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, (2004), c. IV, sy: 2, s. 21.

128 Hakkında nass bulunmayan veya nassın mevzu olmayan konularda meşakkat, zorluk ve umûmu'l-belvâ ya itibar edilir. Bkz. Şelebi, *Ta'îlu'l-Ahkâm*, s. 363; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 38-39.

Değişim sürecinde mümkün olduğu nispette kolaylık ve rahmet yolunun seçilmesi, fert ve toplum maslahatının elde edilmesine de olanak sağlar.¹²⁹ Bütün insanlığa rahmet oluşunun bir gereği olarak İslâm,¹³⁰ önceki ümmetlerin yükümlü olduğu birçok hükmü uygulamadan kaldırmış, hiçbir zaman aşırılığı tasvip etmemiş, mümkün olan her durumda güçlük ve zorluğun giderilmesini istemiş ve her zaman kolaylığı esas almıştır.¹³¹ Hükümlerdeki tedericilik,¹³² meşakkatin söz konusu olduğu durumlarda ruhsat hükümlerinin devreye girmesi,¹³³ yükümlülüklerde birden fazla seçenek sunulması¹³⁴ ve zaruretlerin haramları mübah kılması gibi hususlar, İslâm'ın kolaylaştırma prensibinin bir sonucudur.¹³⁵ Hz. Peygamber de, Hz. Âişe'nin ifadesiyle, İki şeyden birini tercih etmek durumunda kaldığında kolay olanı tercih etmiş,¹³⁶ ümmetine zor gelir endişesiyle bazı şeyleri emretmekten kaçınmıştır.¹³⁷ Yemen'e görevli olarak gönderirken Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Muaz b. Cebel'e Hz. Peygamber: Kolaylaştırın, güçleştirmeyin; müjdeleyin, nefret ettirmeyin! İşinizde gayretli olun diye buyurmuş,¹³⁸ sahâbe de bu hususta sonraki nesle örnek olmuşlardır.¹³⁹ İslâm Hukuku'nun kolaylık prensibi, Müslümanlardan, en zayıf olanının bile yapabileceği¹⁴⁰

129 İbn Âbidîn, "Neşru'l-Arf fî Binâi Ba'dî'l-Ahkâm ale'l-Urf", II, 123; İbn Âşûr, *Mekâsîdu's-Şeria*, s. 379; Karadâvî, "Kolay ve Çağdaş Bir Fıkha Doğru", s. 63.

130 Şâtübî, *el-Muvâfekat*, II, 120-121.

131 Şâtübî, *el-Muvâfekat*, I, 304; Muhyiddin Abd Hâris, "el-İslâm Dinü'l-Yüsr", s. 233-235; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 63; M. Hüseyin, *Modernizmin İslâm Dünyasına Girişi*, s. 162. İlgili âyet-i kerimeler için bkz. Bakara 2/185,286; Nisâ 4/28; Maide 5/6; En'âm 6/157; A'raf 7/12,157; Hacc 22/78; Ahzâb 33/38.

132 Abdülkerim Zeydân, *el-Medhal li-Dirâseti's-Şeriati'l-İslâmiyye*, Müessesetü'r-er-Risâle, Beyrut 1407/1986,s.111-114; Koca, "Ahkâmın Değişimi Üzerine", s. 58; Bilgin, *Kur'an'ı Tanımak*, s.37.

133 İbn Âşûr, *Mekâsîdu's-Şeria*, s. 380-382; Hayreddin Karaman,"Fıkıh" *DİA* (İstanbul 1996), XIII, 4; Mustafa Baktır, *İslâm Hukukunda Zaruret Hali*, Akçağ Yay., Ankara (t.y.), s. 225-228.

134 Bakara 2/178.

135 Karadâvî, "Kolay ve Çağdaş Bir Fıkha Doğru", s. 57; Muhyiddin Abd Hâris, "el-İslâm Dinü'l-Yüsr", s. 233-234; Baktır, *İslâm Hukukunda Zaruret Hali*, s. 17-38; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 63-65; Karaman, "Fıkıh", XIII, 4.

136 Enes b. Mâlik, (ö.179/795), *el-Muwatta'*, Dâru Sahnûn, Tunus 1992/1413, Hüsnü'l-Hulk, 1 (II, 902-903); Muhammed b. İsmâil Buhârî, (ö.256/869), *el-Câmiu's-Sahih*, Dâru Sahnûn, Tunus 1413/ 1992, Menâkub, 23 (IV, 166-167).

137 Muhyiddin Abd Hâris, "el-İslâm Dinü'l-Yüsr", s.234; Mehmed Saîd Hatipoğlu, "İslâm Mükellefiyet Anlayışı ve Buna Aykırı Bir Mâlikî-Hanefî Kiyâsi", *AÜİFD* (Ankara1976), c. XXI s. 186; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 65.

138 Buhârî, Megâzî, 60 (V,107-108) ; Muhammed Fuâd Abdülbâkî (v.1968), *el-Lü'lüü ve'l-Mercân fî mâ İttefaka aleyhi't-Şeyhân*, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, (y.y.), (t.y.), II, 71; Muhyiddin Abd Hâris, "el-İslâm Dinü'l-Yüsr", s. 234.

139 Ezrak b. Kays'tan nakledilen bir rivayette *Ebû Berze el-Eslemî* (Nadle b. Ubeyt ö. 65/685) Hz. Peygamber s.a.e refakat ettiğini ve onun kolaylaştırıcı olduğunu söylemiştir. Bkz. Buhârî, Edeb, 80 (VII, 101); İbn Âşûr, *Mekâsîdu's-Şeria*, s. 194.

140 Namazı uzatan bir imâm hakkında Hz. Peygamber: *Ey insanlar! İçinizde nefret ettirenler vardır. Hanginiz insanlara namaz kıldırursa kısa tutsun. Zira namaz kılanlar arasında yaşlılar, güçsüzler ve ihtiyaç sahipleri vardır.* Diye buyurarak, sahabeyi de bu konuda uyarmıştır. Bkz. Abdülbâkî, *el-Lü'lüü ve'l- Mercan*, s. 267; Karadâvî, "Kolay ve Çağdaş Bir Fıkha Doğru", s. 63.

yükümlülükler ister.¹⁴¹ Bu bağlamda, günümüz âlimlerinden el-Karadâvî,¹⁴² modern çağın problemleri karşısında daha ziyade zaruret, ruhsat ve hafifletici durumların dikkate alınması gerektiği görüşündedir.¹⁴³ İslâm'ın, zorluğu değil, kolaylık ve rahmeti esas alan bir din olması dolayısıyla İslâm Hukuku'nun bazı hükümler de kolaylaştırma ilkesine dayanması, içtihâdî faaliyetlerin bütünüyle toplumsal olayların yönlendirmesine dayalı olduğu anlamına gelmemelidir. Bu prensip hükümlerin uygulanmasında kesin kararlılıkla birlikte kolaylaştırma ve rahmet yolunun takip edilmesi şeklinde anlaşılmalıdır.¹⁴⁴ Bu dengeyi kurmak da şüphesiz, küllî kaide ve prensiplerin bütününe dikkatten kaçırılmamakla mümkün hale gelebilir.

İslam Hukuku'nda ayrıntılı hükümlerden çok, esas ve öze ilişkin genel hükümler vazedilmiştir.¹⁴⁵ Bu özellik, İslâm Hukuku'nun evrenselliğini¹⁴⁶ sağlamasının yanı sıra değişime bağlı olarak ortaya çıkan sosyal meselelerle ilgili hükümlerin değişebileceğini de ifade eder. Burada da temel referans, Şâri'in hüküm vazederken gözettiği maksatlar ve genel ilkelerdir.¹⁴⁷ İslâm Hukukçuları'nın fûru' fıkıhla ilgili hükümlerden çıkardıkları, eşyada asl olan ibâhadır,¹⁴⁸ zaruretler memnu' olan şeyleri mübah kılar, zaruretler kendi miktarınca takdir olunur,¹⁴⁹ şekk ile yakîn zâil olmaz,¹⁵⁰ zarar ve mukabele bi'z-zarar yoktur,¹⁵¹ beyyine müdda'î/davacı üzerine; yemin müdda'a aleyh/davalı üzerinedir¹⁵² şeklindeki küllî kaideler, fertlerin, hareket tarzlarını hukuka uygun olarak önceden tayin etmelerini sağlar.¹⁵³ Bu bağlamda örne-

141 Muhyiddin Abd Haris, "el-İslâm Dinü'l-Yüsr", s. 235; Karadâvî, "Kolay ve Çağdaş Bir Fıkıha Doğru", s. 57; Hüseyin, *Modernizmin İslâm Dünyasına Girişi*, s. 163.

142 Karadâvî bu konuda özellikle fıkıh eserlerinin ve fikhî kavramların günümüze hitap edecek şekilde yeniden düzenlenmesini ele alır ve konuya dair 16 maddelik bir çözüm önerisi sunar. Bkz. Karadâvî, "Kolay ve Çağdaş Bir Fıkıha Doğru", s. 58-61.

143 Seyyid Muhammed İbn Âbidîn (ö.1252/1836), "Neşru'l-Arf fi Binâi Ba'di'l-Ahkâm ale'l-Urf", *Mecmû'atu Resâil*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, (y.y.) (t.y.), II, 123; Karadâvî, "Kolay ve Çağdaş Bir Fıkıha Doğru", ss. 62-75.

144 İbn Âşûr, *Mekâsıdu's-Şeria*, s. 377-379.

145 Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 62; Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 162.

146 Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 62.

147 Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 38.

148 Bkz. Bakara 2/29; A'raf 7/32; Câsiye 45/13; Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nazâir*, s. 133; *Mecelle*, 5. md.

149 *Mecelle*, 21-22 md.; Ayrıca ilgili ayetler için bkz. Bakara 2/173; Mâide 5/3; En'âm, 6/145.

150 *Mecelle*, 4. md.; İlgili ayetler için bkz. Yunus 10/36.

151 *Mecelle*, 19. md.; İlgili hadisler için bkz. *el-Muvatta'*, Akdiye, 31 (II, 750); İbn Mâce, *Ahkâm*, 17 (II, 784).

152 *Mecelle*, 67. md.; İlgili hadisler için bkz. Buhârî, *Rehin*, 6, (II, 116); Müslim, *Akdiye*, 1-2 (II, 1336-1337; Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (ö.275/888), *es-Sünen*, Dâru Sanûn, Tunus 1413/1992, *Akdiye*, 23 (IV, 40).

153 Zeydân, *el-Medhal*, s. 90; Saffet Köse, *Çağdaş İhtiyaçlar ve İslâm Hukuku*, Rağbet Yay., İstanbul 2004, s. 24-26, 35-36.

ğın, VII. yüzyıl Şafîî âlimlerinden Ebû Zekerîya Ensârî (ö. 926/1520) *Gayetü'l-Vüsûl Şerhu Lübbi'l-Usûl* adlı eserinde; şekk ile yakîn zail olmaz, zarar izale edilir, meşakkat teysîri celbeder ve âdet muhak-kemdir şeklinde ifade edilen dört küllî kaidenin, İslâm Hukuku'nun dört temel dayanağı olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁴ Tümevarım¹⁵⁵ metoduyla elde edilen¹⁵⁶ küllî hüküm ve prensipler, şer'î hükümleri nasslara uygun bir temele dayandırmanın en üst kriteridir.¹⁵⁷ Ali Himmet Berki'nin ifadesiyle: İslâm Hukuku'nun ayinesi mesabesinde olup fert ve cemiyetlerin menfaat ve ihtiyaçlarına istinâd ederler.¹⁵⁸ Cüz'î meselelerin hükümlerinin kuvveden fiile çıkmasını sağlayan, fetvâ usûllerinin anlaşılmasına yardımcı olan, benzer meselelerde fakihî çelişkiye düşmekten koruyan bu kaideler aynı zamanda İslâm Hukuku'nun kaynaklarını anlamaya¹⁵⁹ ve toplumsal değişim nedeniyle meydana gelen yeni olayların hükmünü belirlemeye de yardımcı olurlar.¹⁶⁰ Bu gerçek, müçtehidin hüküm verirken tek bir duruma bağlı kalmamasını, cüzî-özel hükümler ile küllî hüküm ve maksatlar arasındaki ahengi gözetmesini de zorunlu kılar.¹⁶¹ Esas olan küllî maksatlar olduğundan, küllî maksatları gerçekleştirmeyen cüzî hükümlere itibar edilemez.¹⁶² Nitekim gaye hükümlerin değişmeyip sabit olduğu, vesile hükümlerin ise zaman, mekân ve durumların değişmesine bağlı olarak değiştiği, İslâm Hukuku'na vakıf olanlarca gayet iyi bilinir.¹⁶³ İslâm Hukuku'nda yer alan tenfizî ve tanzîmî teşrî' ayrımı da bu hususu

154 Ebû Yahya Zekerîya el-Ensârî (ö. 926/1520), *Gayetü'l-Vüsûl Şerhu Lübbi'l-Usûl*, Matbaatu Mustafa Banî el-Halebî, (y.y.) 1360/1941, s. 140.

155 Meselâ; nefsin korunması, bir tümel ilkedir ve bu ilke; insanın öldürülmesinin yasaklanması, öldürme fiilinin kısıtı gerektirmesi, öldürmenin şirke denk bir günah sayılması, katilin cehennem ile cezalandırılması, zaruret halinde ölmek için haram şeylerin yenmesine izin verilmesi ve kendine bakmaktan aciz olan kimselere yardım etme, zekat ödeme gibi cüzî hükümlerin tamamı göz önünde bulundurularak elde edilir. Bkz. Şâtübî, *el-Muwâfekat*, I, 39; II, 62-63.

156 Cüzî hükümlerin bu şekilde tümevarım metoduyla belirlenmesi, ilk olarak Cuveynî ile başlamış, Gazzâlî (ö. 505/1111), İzz b. Abdisselâm (ö. 660/1262) ve Karafî (ö. 684/1285) gibi âlimler tarafından geliştirilmiştir. Fakat uygulamaya geçirilmesi Şâtübî'ye aittir. Bkz. Abdurrahman Haçkalı, "Hanefî Mezhebinin İçtihat Geleneğinin Tümdengelimci Yönü Üzerine", *İslâmî Araştırmalar* (Ankara 2002), c. XV, sy: 1-2, s.289; Ali Pekcan, *İslâm Hukukunda Gâye Problemi Zarûriyyât- Hâciyyât, Tahsinîyyât, Rağbet Yay.*, İstanbul 2003, s. 86-113; Koşum, *Nassları Anlama ve Yorumlamada Yöntem Sorunu*, s. 86.

157 Alâuddin Abdulaziz b. Ahmed el-Buhârî, (ö.730/1330), *Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahrî'l-İslâm el-Pezdevî, Dâru'l-Kutubi'l-Arâbî*, Beyrut 1418/1997, III, 532; Koşum, *Nassları Anlama ve Yorumlamada Yöntem Sorunu*, s.51.

158 Ali Himmet Berki, *Hukuk Tarhîhinden İslâm Hukuku*, DİR Yay., Ankara 1955, s. 56.

159 Köse, *Çağdaş ihtiyaçlar ve İslâm Hukuku*, s. 36.

160 Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 40.

161 İbn Kayyim, *İlamu'l-Muvakkûn*, III, 14-15; Mar'aşlı, *İhtilâfu'l-İctihâd*, s. 132; Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 215.

162 Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 215.

163 Ahmed ez-Zerka, *Hadislerin Anlaşılmasında Aklın ve Fıkıhın Rolü*, Giriş ve Dipnot Ekleyerek Tercüme Eden Abdullah Kahraman, Akademi Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 48.

teyit etmektedir. Tenfîzî teşrî' bizzat Kur'ân ve Sünnet nasslarının uygulanması anlamına gelirken, tanzîmî teşrî' ise şeriatın, hakkında hüküm bildirmediği konularda toplum düzeninin sağlanması, toplumun himayesi ve toplumsal ihtiyaçların karşılanması için, genel kaide ve esaslara müracaat edilmesi gereğine işaret eder.¹⁶⁴ İslâm Hukuku'nun bu vasfı, değişimin kontrol altında tutulmasını temin etmek suretiyle hukuka duyulan güvenin artmasına da yardım eder. Aynı zamanda bu vasıf, İslâm Hukuku'na, çağın ihtiyaçlarına cevap verebilme imkân ve kabiliyeti sağladığı gibi,¹⁶⁵ toplumun manevi değer ve istikrarının, bu kaideler vesilesiyle korunmasına da hizmet eder. Bütün bunlar, İslâm Hukuku'nun, hükümlerde hem referans hem gaye kabul ettiği fert ve toplum maslahatının kıymetine vurgu yapar.

Toplum düzeni ve şeriatın gözettiği gayeleri sağlamak bakımından maslahatlar; Zarûrî, Hâcî ve Tahsînî olmak üzere üç kısma ayrılır.¹⁶⁶ Zarûrî olanlar, toplum düzeninin sağlanması için bireylerin elde etmek zorunda oldukları maslahatlardır. Aksi halde birey hayatı ve toplumsal düzen tamamen bozulur ve umûmî bir kargaşa söz konusu olur. İslâm Hukuku'nda dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması olmak üzere beş zarurî maslahat vardır.¹⁶⁷ Gazâlî el-Mustasfâ adlı eserinde: Bu beş esasın ortadan kaldırılması haramdır. İnsanların düzenini sağlamak gayesinde olan her din ve hukukun bu maslahatları içermesi gerekir, aksi düşünülemez¹⁶⁸ ifadesiyle bir yandan İslâm Hukuku'nun toplumsal düzeni sağlama gayesini diğer yandan da söz konusu beş esasın, toplumsal düzenin sağlanması hususundaki değerini dile getirir. Bu esaslar tıpkı küllî kaideler gibi, sayısız derecede delil ve hüküm göz önünde bulundurularak tümevarım yöntemiyle elde edilmiştir.¹⁶⁹ Bu nedenle, genel prensiple bağlantılı olan ayrıntı hükümlerin hepsi, o prensibin kapsamı içerisine girer.¹⁷⁰

Zarûrî olan bu beş esasın korunması ise ya var olanı olduğu şekliyle devam ettirmekle ya da bunları tehdit eden unsurları ortadan kaldırmakla mümkün olur.¹⁷¹ Nitekim dinin korunması, toplumun her

164 Udeh, *et-Teşrî'ü'l-Cinâiyyü'l-İslâmî*, I, 232; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 25.

165 Şahin, *İslâm ve Sosyoloji*, s. 50.

166 Gazâlî, *el-Mustasfâ min İlmî'l-Usûl*, I, 284-285; Şatıbî, *el-Muwâfekat*, II, 8-12; İbnÂşûr, *Mekâsıdu's-Şeria*, s. 300; Bütî, *Davâbitü'l-Maslaha*, s. 119; Hallâf, *Mesadîrü't-Teşrî'l-İslâmî*, s.173; Mar'aşlı, *İhtilâfu'l-İctihâd*, s. 268; Baktır, *İslâm Hukukunda Zarûret Halî*, s. 175-189.

167 Gazâlî, *el-Mustasfa min İlmî'l-Usûl*, I, 287; Şatıbî, *el-Muwâfekat*, I, 38, II, 8-12; Bütî, *Davâbitü'l-Maslaha*, s. 119; İbn Âşûr, *Makâsıdu's-Şeria*, s. 300; Mar'aşlı, *İhtilâfu'l-İctihâd*, s. 268-269.

168 Gazâlî, *el-Mustasfa min İlmî'l-Usûl*, I, 288.

169 Şatıbî, *el-Muwâfekat*, I, 38.

170 Şatıbî, *el-Muwâfekat*, I, 38.

171 İbn Âşûr, *Makâsıdu's-Şeria*, s. 302.

kesiminde dinin katî asıllarını bozacak şeylerin ortadan kaldırılmasını, fertlerin inancını ve dini faaliyetlerini olumsuz yönde etkileyecek hususların dine girmesine engel olunmasını ihtiva eder.¹⁷² Canın korunmasıyla kastedilen de sadece cinayetin önlenmesi değil, can güvenliğini tehdit eden her türlü faaliyete karşı tedbir alınması anlamındadır. Trafik kazalarının önüne geçmek gayesiyle alınan tedbirler de bu minvalde değerlendirilebilir. Bu bağlamda vücut bütünlüğünü sağlayan organların korunması da canın korunması esasına dâhildir. Akıl korunmasından maksat ise akıl sağlığını bozabilecek unsurlara engel olmak demektir. Sarhoş edici vasfa sahip maddelerin yasaklanması akıl sağlığını korumak içindir. Nesebin korunmasıyla insan neslinin devamı ve aslına nispet edilmesi kastedilir. Bu nedenle zina haram kılınmış, evliliğin meşru yollarla yapılması emredilmiştir. Malın korunması da aynı şekilde, bireysel kazancının güvence altına alınması ve haksız kazanç yoluyla diğer insanların zarara uğramasını önlemek içindir. Faiz bu nedenle haram kılınmıştır. Fert ve toplum hayatının huzur ve düzeni için, söz konusu beş esasın ehemmiyeti yeterince açıktır. Bu nedenle, hiçbir toplumun bu hususlara duyarsız kalması düşünülemez.¹⁷³ Filhakika, günümüzde bu beş esas, farklı düzeylerde de olsa bütün dünya toplumlarının üzerinde ciddiyetle durduğu sorunlarla bağlantılı evrensel değerler konumundadır.¹⁷⁴ Hâci olanlar, zarûriyyat derecesinde olmamakla birlikte, toplumun ihtiyaç hissettiği ve zarurî olanların elde edilmesini sağlayan maslahatlardır. Bu ihtiyaçların giderilememesi fert ve toplum hayatında sıkıntı doğurur. İslâm Hukuku'nda bazı ruhsatlar bu tür maslahatların temini için vazedilmiştir. Su bulamayan kimsenin teyemmüm etmesi, yolcuların, seyahat esnasında oruç tutmakla mükellef olmaması,¹⁷⁵ nikâhın veliye duyurulması, damân (sigorta- kefâlet-tazmin) gibi muâmelâtla ilgili hükümlerin birçoğu hâcî maslahatlar çerçevesinde olup can, akıl, nesil ve mal gibi zarûrî maslahatların himaye edilmesine yardımcı olmaktadır.¹⁷⁶ Tahsînî maslahatlar ise, beşerî yüksek anlayışın, selîm fitratın, güzel ahlâkın ve yürürlükte olan güzel örf ve âdetlerin dikkate aldığı yararlardır. Bu maslahatlar kamu düzeninin sağlanması ve Şâri'in gözettiği küllî maslahatların korunması için son derece önemlidir. Yemek yeme

172 İbn Âşûr, *Makâsıdu's-Şeria*, s. 303.

173 İbn Âşûr, *Mekâsıdu's-Şeria*, s. 303-306.

174 Döndüren, "Sosyal Değişme Karşısında İslâm Hukuku ", s. 48.

175 Gazâlî, *el-Mustaşfamin'İlm'l-Usûl*, I, 289; Şâtübî, *el-Muvâfekat*, II, 11; Bûtî, *Davâbitu'l-Maslaha*, s. 120; İbn Âşûr, *Mekâsıdu's-Şeria*, s. 306; Mar'aşlı, *İhtilâfî'l-İctihâd*, s. 269; Döndüren, "Sosyal Değişme Karşısında İslâm Hukuku ", s. 31.

176 Gazâlî, *el-Mustaşfa min İlm'l-Usûl*, I, 289-290; Şâtübî, *el-Muvâfekat*, II, 11; Bûtî, *Davâbitu'l-Maslaha*, s. 120; İbn Âşûr, *Makâsıdu's-Şeriat'l-İslâmiyye*, s. 306-307.

âdâbı, hayra ulaştırarak nafil ibadetleri yapmak, sadaka vermek gibi uygulamalar bu tür maslahatlar içerisine girer. Tahsînî maslahatlar, hâcî maslahatların; hâcî maslahatlar da zarurî maslahatların devamını sağlar.¹⁷⁷ Toplumsal ihtiyaçlardan doğmuş, akl-ı selim, kalb-i selim ve zevk-i selim insanların onayından geçmiş olan örf hâciyyât ve tahsiniyyât kapsamındaki maslahatlar içerisine girer ve bu yönüyle zarurî maslahatların muhafaza edilmesine hizmet etmiş olur. Maslahatlar ve örf, özellikle toplumsal meselelerle ilgili hükümlerde içtihad ederken müçtehit tarafından göz önünde bulundurulması gereken prensiplerdir. Görüldüğü üzere İslâm Hukuku, insanı olduğu gibi sosyal yaşamı da bir bütün olarak ele alır ve düzenlemelerini her zaman ve mekânda adâleti, huzur ve güveni sağlama esasına göre yapar.¹⁷⁸

İslâm Hukuku'nun, oluşturmak istediği toplum düzeninde adalet ve maslahatı öncelikli hedefleri arasına alması, topluma zarar verecek unsurların ortadan kaldırılmasını da zorunlu kılar. Zira maslahat, yalnızca bir faydanın elde edilmesini değil, aynı zamanda bir zararın bertaraf edilmesini de içerir.¹⁷⁹ Hatta bazen toplumun tamamını etkileyen bir zararın-mefsedetin- ortadan kaldırılması, bir faydanın elde edilmesinden daha önceliklidir.¹⁸⁰ Toplum hayatı söz konusu olduğunda, toplum üyelerinin kimlik, ideal ve değer kaybına uğraması mefsedetlerin başında gelir. İslâm Hukuku, kimlik oluşumuna ve bireylerin sahip oldukları kimliği diri tutmalarına yardım eder.¹⁸¹ Bu sayede toplumsal ilişkilerin de nitelikli ve bütüncül olmasını temin ettiği için,¹⁸² toplumsal değişimin neden olabileceği kargaşa ortamında bireylerin bunalıma düşmesine de engel olur.¹⁸³ Toplum maslahatının hedeflenen şekilde gerçekleşmesi toplum üyeleri arasındaki birlik ve beraberlik ruhunun canlı tutulmasına bağlıdır. İslâm Hukuku, toplumu oluşturan fertler arasında kardeşlik ve yardımlaşma duygularını perçinler ve topluma aidiyet bilinci verir.¹⁸⁴ Böylece bireyler İslâm Hukuku'nun kendilerine kazandırmış olduğu zihniyet yapısı sayesinde

177 Gazâlî, *el-Mustasfa min İlmî'l-Usûl*, I, 290; Şâtîbî, *el-Muwâfekkât*, II, 11-12; Bûtî, *Davâbitü'l-Maslaha*, s. 120-121; İbn Âşûr, *Makâsıd-u's-Seria*, s. 308-309; Mar'aşlı, *İhtilâf'ül-İctihâd*, s. 269; Döndüren, "Sosyal Değişme Karşısında İslâm Hukuku", s. 31.

178 Udeh, *et-Teşrî'ül-Cinâtiyyî'l-İslâmî*, I, 74, 170, 174; Karadâvî, *Hasâsü'l-Âmme*, s. 108; Abdülkerim Zeydân, *el-Medhal li-Dirâseti's-Seriat'l-İslâmiyye*, Müessesetü'r-er-Risâle, Beyrut 1407/1986, s. 38-40; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 23,31.

179 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî (v.505/1111), *Şifâu'l-Ğalîl fî Beyânî's-Şebeh ve'l-Muhîl ve Mesâlikî't-Ta'îl*, Thk.Hamd el-Kubeysî, Matbaatu'l-İrşâd, Bağdat 1390/1971, s.159.

180 "Def'i mefâsid, celb-i menâfi'den evlâdır." Mecelle, 30.Md.

181 Fâtır, 35/39; Neml, 27/62; Bakara, 2/133.

182 Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 77.

183 Brzezinski, *Kontrolde Çıkmuş Dünya*, s.77; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 77.

184 Âl-i İmrân, 3/103-104.

hayatın anlamını kavrarlar ve toplumsal olaylar karşısında nasıl bir tutum içerisine gireceklerine karar verirler.¹⁸⁵ Bu, değişen dünya düzeninde insanın anlam arayışına büyük bir katkı demektir. Bu sayede, bir yandan toplumun değişen ihtiyaçlarına cevap verilirken diğer yandan toplum düzeni korunarak, değişimin sağlıklı ve güvenilir bir şekilde gerçekleşmesi sağlanır.¹⁸⁶

Toplum üyelerinin eylemlerini ahlâkî ölçüler içerisinde sürdürmesini temin edecek yapıyı kurmak, İslâm Hukuku'nun hüküm ve emirlerinde gözettiği önemli bir maksattır. Bu gayenin gerçekleşmesi, İslâm Hukuku'nun kanun, hüküm ve uygulamalarında dünya ve âhiret dengesini sağlaması ile mümkün olur. İslâm Hukuku'nun, dünya ve âhiret hayatını birlikte ele alması, insanın maslahatına, iyilik ve hayırına yöneliktir.¹⁸⁷ Kur'an, iki dünyada kurtuluş ve mutluluğa götüren hükümler içerdiği gibi, Hz. Peygamber: "Sizin en hayırlınız, dünyası için âhiretini; âhireti için dünyasını terk etmeyendir"¹⁸⁸ buyurarak bu dengenin önemine işaret etmiştir. Yine bu sebeple dünyevî amaçlar, uhrevî amaçlar üzerine bina edilmiştir. İslâm'a göre, yapılan her davranışın bir dünyevî bir de uhrevî yönü ve eseri vardır.¹⁸⁹ Batı medeniyeti ise İslâm medeniyetinden farklı olarak din ile dünyayı birbirinden tamamen ayıran bir anlayışa sahiptir.¹⁹⁰ Hâlbuki bir hukuk sisteminin, ahlâkî ve manevî değerler bütününe sahip olmadan değişim ile meydana gelebilecek hemen her türden probleme çözüm üretebilmesi kabil değildir. Bireyin diğer tüm varlıklarla ilişkilerini düzenleyen hukukun manevî yönünü görmezden gelmek, insanın manevî yönünü oluşturan ruhunu inkâr etmek kadar vahim sonuçlar doğurur. Bu dengenin bozulması durumunda ise sağlıklı bir insan ya da toplum hayatından bahsedilmesi mümkün değildir. Bu bağlamda İslâm Hu-

185 Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi*, TDV Yay., Ankara 1993, s. 110-111; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 76-77.

186 Keith A. Roberts, *Religion in Sociological Perspective*, Wadsworth Publishing Company, California 1990, s. 26; McGuire, *Religion The Social Context*, s. 220-221; Sardar, *The Future of Muslim Civilization*, s. 43; Dursun, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, s. 68-72; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 52, 68-69; Mustafa Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi*, Yayına Hazırlayan: Yasin Aktay, Vadi Yay., Ankara 1997, s. 111, 113; Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 27; Bilgin, *Fakih ve Toplum*, s. 22.

187 Fazlur Rahman, *Islamic Methodology in History*, s. 97; Hüseyin, *Modernizmin İslâm Dünyasına Girişi*, s. 164. İlgili âyet-i kerimeler için bkz. Bakara, 2/29; Fussilet 41/31.

188 Zeynuddin Muhammed b. Abdirraûf b. Ali Münâvî (ö. 1031/1622), *Feyzu'l-Kadir Şerhu-Câmi'î's-Sağîr*, thk. Hamdi Dimurdâş Muhammed, Mektebetu'Nezâru Mustafa el-Bânî, Riyad 1418/1998, VI, 3185.

189 Hüseyin Kâzım Kadri (ö. 1353/1934), "Mütala'ai'l-İslâm", *Dinî Makaleler*, TDV İslâm Ar. Ktp., Yazma Eserler Bölümü, v. 5 (Ayrıca bkz. *Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları*, s. 387; Udeh, *et-Tesri'u'l-Cina'iyyat'l-İslâmî*, I, 166-167.

190 Brzezinski, *Kontrolde Çıkış Dünya*, s.193; M. Hüseyin, *Modernizmin İslâm Dünyasına Girişi*, s. 38, 164.

kuku, beşerî hukuklarda eksik kalan inanç, hukuk ve ahlâk bütünlüğünü sağladığı gibi, fert ve toplumun dünyevi ve uhrevi refah ve mutluluğunu temin edecek yapıyı inşa etmeye de katkı sağlar.¹⁹¹ Sosyal düzenin kontrol mekanizması sayılabilecek merhamet ve vicdanı harekete geçirerek, sosyal yapıyı tahrip olmaktan korur. İyilik, yardımlaşma ve paylaşma gibi değerlerin yalnızca bu dünyada değil, âhîret hayatında da güzel bir mükâfat ile kabul göreceğini beyan eder. Bütün bunlar, değişimin meydana getirebileceği düzensizliğe ve umutsuzluğa karşı bütünleşmeyi, umut ve motivasyonu sağlar.¹⁹²

İslâm'ın insana, tarihe ve tabiata bakışını yansıtan İslâm düşüncesinin pratik hayat ile iç içe olan yönünü ifade eden İslam Hukuku, içerdiği dinî ve ahlâkî hükümlerle hayatı anlamlı kılmak noktasında düşünsel bir arka plan sunar. Bu sayede değişimle birlikte gelen olayları anlamayı ve yorumlamayı mümkün kılacak kavramsal bir çerçeve oluşturur. Değişim olgusunun etkisi altındaki toplum yaşamını bir ilkeye göre yorumlama ve yönlendirme imkânı verir. Böylece insanları, toplumun sahip olduğu normlar ve manevî değerler çizgisi üstünde tutar, onların toplumsal düzen içerisinde kalmasını temin eder.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Değişim sürekli ve kaçınılmaz bir olgudur. Değerler, gelenekler hatta toplumlar da değişir. Coğrafi ve fizikî şartların da toplumsal değişim hadisesinde önemli bir paya sahip olduğu muhakkaktır. Ne var ki ideoloji, ekonomi, kültür, bilgi ve eğitim gibi faktörler hem toplumsal yapıyı oluşturan manevî değerleri hem toplumda var olan kurumları ilgilendirdikleri için, fert ve toplum hayatına daha derinden tesir edebilirler. Dolayısıyla bunlarda meydana gelecek değişim aynı zamanda toplumsal yapıdaki değişimi de ifade eder.

Bir toplumun, kendisini diğer toplumlardan ayırt eden özelliklerini muhafaza ederek değişime uyum sağlayabilmesi çabası, değişim olgusunu bir kat daha anlamlı hale getirmektedir. Bu anlamlı çabada arzu

191 Udeh, *et-Teşrî'ül-Cinâiyyü'l-İslâmî*, I, 73-74, 174; Dardağanzâde Ahmed Nazif, "Teceddüd ve Tekemmül", *Sebilürreşâd* (İstanbul 1330), c. XXIII, sy: 576, s. 53. (Ayrıca bkz. *Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları*, s. 84-85); Karadâvi, *Hasâisu'l-Âmmeh*, s. 48, 51, 54; Ahmed Zerkâ, "Umûmî Olarak Hukuk İslâm Hukuku ve Aile Hukuku" *Modern Problemler Karşısında İslâm Hukuku*, Hazırlayan: Hayreddin Karaman, İrfan Matbaası, İstanbul 1972, s. 34-35; Sezen, *İslâmın Sosyolojik Yorumu*, s. 180, 183; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 23; Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017, s.131-132; Türcan, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, s.76.

192 McGuire, *Religion The Social Context*, s. 220-221, 223-232; s. 189; Brzezinski, *Kontrollden Çıkmuş Dünya*, s.34; Dursun, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, s. 75; Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi*, s. 113; Yumni Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, İFAV Yay, İstanbul 1998, s. 37-38; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 71, 74. İlgili âyetler için bkz. Yunus,10/26; Râd, 13/29; Hicr, 15/55, Rum,30/38; Lokmân, 31/18; Râd, 13/29.

edilen sonuca en doğru ve kısa yoldan ulaşabilmek için, bir kılavuza ihtiyaç duyulur. Bireylerin birbirleriyle olan münasebetlerini düzenleyerek toplum ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamak ve toplumda adaleti temin etmek gayesiyle hareket eden din ve hukuk normları kanaatimizce, bu vazifeyi ifa edecek konumdadır. Söz konusu normlar mahiyetleri gereği, toplumsal değişimle meydana gelebilecek, toplum menfaatine ve insanlık ilkelerine aykırı durumlara karşı toplum düzenini korumayı ve toplumsal istikrarı sağlamayı öngörür. Din ve hukuk normlarının, kendilerinden beklenen gayeyi gerçekleştirebilmeleri, birbirine zıt iki unsuru, istikrar ve değişimi uzlaştırmalarıyla ancak mümkün olabilir. Aksi takdirde istikrarsız bir değişim daha çok, başkalaşma veya yok oluş anlamına gelir. Oysa arzu edilen, belirli hedefler doğrultusunda, sabiteler yardımıyla gelişim istikametinde bir değişimin yaşanmasıdır.

Vahye dayalı bir hukuk sistemi olması hasebiyle İslâm Hukuku, din ve hukuktan üstlendiği misyonu maddî-manevî kıymetleri muhafaza ederek gerçekleştirir. İlâhî ve içtihadî, bir diğer ifade ile değişen ve değişmeyen bütün ilke ve hükümleri birlikte dikkate alır. Onun bu özelliği, bir yandan değişime kapı aralarken diğer yandan toplum düzeninin ve istikrarının sağlanmasına yardımcı olur.

Bu bağlamda, kanun boşlukları olarak ifade edilen hükmü bildirilmemiş alan zenginliği ile mübâh kabul edilen eylem ve uygulamalar, İslâm Hukuku açısından toplumsal değişime imkân tanıyan unsurlardır. İctihad ile hüküm belirlenirken, gözden kaçırılmaması gereken en önemli husus, yeni hükmün, değişmeyen küllî hüküm ve kaidelere aykırılık taşımamasıdır. Bu dengeyi korumak, küllî kaide ve prensipleri dikkatten kaçırmamakla mümkün olabilir.

Şâri'in hüküm vazederken gözettiği maksatlar ve genel ilkeleri içine alan küllî hüküm ve prensipler, İslâm Hukuku'nun evrenselliğini sağlamasının yanı sıra, sabiteler alanı olarak ifade edebileceğimiz hükümlerin varlığına vurgu yapmak suretiyle toplumsal istikrarı sağlamaya da imkân tanır. Bu bağlamda, esas olan küllî maksatlar olduğundan, bunları gerçekleştirmeyen cüzi hükümlere itibar edilemez. İslâm Hukuku'nun bu vasfı, değişimin kontrol altında tutulmasını temin ederek, hukuka duyulan güvenin artmasına da yardımcı olur. Öte yandan, toplumun manevi değer ve istikrarının korunması, fert ve toplum maslahatının değişen değerler sebebiyle zayıf olmasına engel olur. Zira İslâm Hukuku'nun en büyük gayesi hiç şüphesiz fert ve toplum maslahatının temin ve muhafaza edilmesidir.

Toplum düzeni ve şeriatın gözettiği gayeleri sağlamak bakımından dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması zorunludur. Söz konusu maslahatların korunması ya onları aynen muhafaza etmek yahut onları tehdit eden unsurları ortadan kaldırmakla mümkün olur. Nitekim günümüz toplumlarının neredeyse tamamı, bu maslahatın ihmal edilmesinden kaynaklanan sorunlarla uğraşmaktadır. Toplumun ihtiyaç hissettiği ve beşerî yüksek anlayışın, selim fitratın, güzel ahlâk ve örfün dikkate aldığı maslahatlar ise bu beş maslahata hizmet etmek ve onları korumak gayesine hizmet ederler.

İslâm Hukuku'nun, fert ve toplum hayatı için gerçekleştirilmeyi arzu ettiği toplum düzeninde en temel parametre, toplum üyelerinin eylemlerini ahlâkî ölçüler içerisinde yapmalarını sağlamaktır. İslâm Hukuku söz konusu gayesine, beşerî hukuk sistemlerinde olmayan inanç, hukuk ve ahlâk bütünlüğünü elde ederek ulaşmaya çalışır. Bu nedenle, değişen dünya düzeni içinde toplum üyelerinin birbirlerine karşı hak ve sorumlulukları olduğu düşüncesini daima canlı tutar. Bu bağlamda, değişimin varlığını inkâr etmek bir yana, bizatihi iyi yönde değişimi arzu eder. Değişimle birlikte gelen olayları anlamayı ve yorumlamayı mümkün kılacak kavramsal bir çerçeve oluşturur. Barındırdığı küllî esaslar ve takip ettiği metot sayesinde, değişim karşısında keyfilikten ve izafilikten uzak, sağlam ve tutarlı çözümler elde edilmesine de imkân verir. Bu sayede olumsuz sonuçların meydana gelmesine en başından engel olduğu için, fert ve toplum hayatının düzen ve istikrarını somut hedeflerle sağlar.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuâd (v.1968), el-Lü'lüü ve'l-Mercân fi mâ İttfaka aleyhi's-Şeyhân, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, (y.y.), (t.y.) (I-II).
- AKÇURA, Yusuf (ö.1876/1936), "Son İnkılâb ile Sevâbıki ve Netâyici", Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları, Editör: Ferhat Koca, Rağbet Yay.,İstanbul 2000 (ss.111-119).
- AKSU, Zâhid, İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite, İlahiyat Yay., Ankara 2005.
- AKTAN, Hamza, "İslâm Hukukunun Dinamizmi", Dünden Bugüne İslâm Dünyasında Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu, Ensar Vakfı Yay., Bursa 16-17 Haziran 1990 (ss.85-91).
- APAYDIN, H. Yunus, "Din ve Fıkıh", İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi (Konuya 2004), sy:3 (ss. 27-33).
- ARAL, Vecdi, Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine, Filiz Kitabevi, İstanbul 1991.
- ASLAN, Nasi, "Hanefîlerin Umûmu'l-Belvâ ve Mâlikîlerin Amel-i Ehl-i Medîne İlkesi Bağlamında Haber-i Vâhidin Değeri Üzerine", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, (Adana 2004), c.IV, sy:2 (ss.19-32).
- ASLANTÜRK, Zeki-M. Tayfun Amman, Sosyoloji, İFAV Yay., İstanbul 1999.
- ATTAS, M. Nakîb, İslâm ve Laisizm, çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yay., İstanbul 1994.
- AYDIN, Mehmet, Din Felsefesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir 1990.
- AYDIN, Mustafa, Kurumlar Sosyolojisi, Yayına Hazırlayan: Yasin Aktay, Vadi Yay., Ankara 1997.
- AYENGİN, Tevhit, Hukukta Köken Problemi Açısından Sosyal Realite Nass İlişkisi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.
- BAKTIR, Mustafa, İslâm Hukukunda Zaruret Hali, Akçağ Yay., Ankara (t.y.).
- BARDAKOĞLU, Ali, "2000'li Yıllara Girerken İslâm Düşüncesinin Önündeki Problemler ve Çözüm Önerileri", İslâm Düşüncesinde Yeni Arayışlar I, Yayına Hazırlayan: İlyas Çelebi, Rağbet Yay., İstanbul 1998.
- BERKİ, Şakir, Medenî Hukuk, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara 1961.
- "İslâm Hukukunun Ana Hatları I", AÜİFD (1969), c.XVII (ss.169-186).
- BİLGİN, Abdülcelil, Kur'an'ı Tanımak, Araştırma Yayınları, Ankara 2018.
- BİLGİN, Vecdi, Fakih ve Toplum, Osmanlı'da Sosyal Yapı ve Fıkıh, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- BİLGİSEVEN, Âmiran Kurtkan, Genel Sosyoloji, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1974.
- Din Sosyolojisi, Filiz Kitabevi, İstanbul 1985.
- BOTTOMORE, T. B., Toplumbilim Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Kılavuz, çev. Ünsal Oskay, Doğan Yayınevi, Ankara 1977.
- BRZEZİNSKİ, Zbigniew, Kontrolenden Çıkmış Dünya, Çev. Halûk Menemencioglu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1996.
- BUHÂRÎ, Alâuddîn Abdulazîz b. Ahmed (ö.730/1330), Keşfu'l- Esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî, Dâru'l-Kutubi'l-Arâbi, Beyrut 1418/1997.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâil (ö.256/869), el-Câmiu's-Sahîh, Dâru Sahnûn, Tunus 1413/ 1992, (I-VIII).

- CEVDET SAİD, Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları, Çev. İlhan Kutlu-er, İnsan Yay., İstanbul 1998.
- CEVİZCİ, Ahmet, Felsefe Sözlüğü, Ekin Yayınları, İstanbul 1999.
- CHARNEY, J. Paul, İslam Kültürü ve Toplumsal Ekonomik Değişim, çev. Adnan Bülent Baloğlu-Osman Bilen, TDV Yay., Ankara 1997.
- ÇAĞIL, Orhan Münir, Hukuka ve Hukuk İlmine Giriş, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1960, (I-II).
Hukuk Metodolojisi Dersleri, Kenan Matbaası, İstanbul 1949.
- ÇOBANOĞLU, Rahmi, Hukukta Gaye Problemi, İÜHFY, İstanbul 1964.
- DARDAĞANZADE, Ahmed Nazif, "Teceddüd Dinin Hükümlerinin Nesh ve İptali Demek midir?", Sebülürreşâd (İstanbul 1330), c.XXIII, sy:578 (ss.86-89); (Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları, Editör, Ferhat Koca, İstanbul 2000, (ss.86-90).
- DÂRAKUTNÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer (ö.385/995), es-Sünen, Dâru'l-Mehâsin, Kahire 1386/1966, (I-IV).
- DOĞAN, İsmail, Sosyoloji Kavram ve Sorunlar, Sistem Yayıncılık, Ankara 1995.
- DÖNMEZ, İ.Kâfi, "İslâm Hukukunda Müçtehidin Nasslar Karşısındaki Durumu ile Modern Hukuklarda Hâkimin Kanun Karşısındaki Durumu Arasında Bir Mukayese", MÜİFD (İstanbul 1986), sy:4 (ss.23-51).
- DÖNMEZER, Sulhi, Sosyoloji, Savaş Yayınları, Ankara 1982.
- DURSun, Davut, Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din, Gümüş Basımevi, İstanbul 1989.
- EBÛ DÂVUD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (ö.275/888), es-Sünen, Dâru Sanûn, Tunus 1413/1992, (I-VIII).
- ENSÂRÎ, Ebû Yahya Zekeriya (ö. 926/1520), Gayetü'l-Vüsûl Şerhu Lüb-bi'l-Usûl, Matbaatu Mustafa Banî el- Halebî, (y.y.) 1360/1941.
- ER, İzzet, Din Sosyolojisi, Akçağ Yay., Ankara 1998.
- ERDOĞAN, Mehmet, İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi, İFAV Yay., İstanbul 1994.
- ERGUN, Doğan, Sosyoloji ve Tarih/ Sosyolojide Yöntem Sorunu, İlke Yayınları, Ankara 1995.
- ERİŞİRGİL, Mehmed Emin (ö.1965), "Terakkî Etrafında Birleşemez miyiz?", Mîhrâb(1339/1923) yıl:1, sy:2 (ss.33-37), (Ayrıca bkz. Osmanlıdan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları Rağbet Yay., İstanbul 2000, ss.62-70).
- ERKAL, Mustafa, Sosyoloji, Filiz Kitabevi, İstanbul 1983.
Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme, Mayaş Yay., Ankara 1984.
- FAZLUR RAHMAN (ö.1409/1988), Islamic Methodology in History, Islamic Research Institute, Pakistan 1984.
Islam and Modernity Transformtion of an Intellectual Tradition, The Universty of Chicago Press, Chicago&London 1982.
- FICHTER, Joseph, Sosyoloji Nedir?, çev. Nilgün Çelebi, Toplum Kitabevi, Konya (t.y.).
- FINDIKOĞLU, Z. Fahri (ö.1394/1974), İçtimâiyât (HukukSosyolojisi), İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1958, (I-III).

- GAZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (v.505/1111), Şifâu'l-Ğalîl fi Beyâni's-Şebeh ve'l-Muhîl ve Mesâlikî't-Ta 'lîl, Thk.Hamd el-Kubeysi, Matbaatu'l-İrşâd,Bağdat 1390/1971.
- GİDDENS, Anthony, Sociology, T. J. Press, Great Britain 1993.
- GÖKBERK, Macit, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990.
- GÜNAY, Ünver, Din Sosyolojisi, İnsan Yay., İstanbul 2000.
 "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Din", Türk Yurdu (Nisan-Mayıs 1997), c.XVII, sy:116-117 (ss.80-89).
 "Dinin Bireysel ve Toplumsal Boyutu", AÜİFD Cumhuriyetin 75.Yıldönümüne Armağan, Ankara 1999 (ss.91-118).
- GÜR, A. Refik, Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle, Sebil Yayınevi, İstanbul 1951.
- GÜRİZ, Adnan, Hukuk Başlangıcı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2003.
- GÜRKAN, Ülker, "Hukukta Değişme ve Kararlılık Sorunu", Prof. Dr. Mahmut Koloğlu'ya 70 inci Yaş Armağanı, Ankara 1975 (ss.305-317).
 Hukuk Sosyolojisine Giriş, Siyasal Kitabevi, Ankara 1999.
- HAÇKALI, Abdurrahman, "Hanefî Mezhebinin İçtihat Geleneğinin Tümdengelimci Yönü Üzerine", İslâmî Araştırmalar (Ankara 2002), c.XV, sy:1-2 (ss.283-290).
- HADİMÎ, Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa (ö.1176/1762), Mecâmiu'l-Hakâyık, (Mustafa Hulusi Muradî Güzelhisarî (ö.1215/1800) Menâfiu'd-Dekâyık Şerhu Mecâmi'l-Hakâyık adlı eserle birlikte), Dâru't-Tıbaatî'l-Âmira, İstanbul 1273.
- HALLÂF, Abdulvehhâb, Mesadîru't-Teşrîi'l-İslâmî, Dâru'l-Kalem, Kuveyt 1402/1982.
- HATİPOĞLU, Mehmed Saîd, "İslâm Mükellefiyet Anlayışı ve Buna Aykırı Bir Mâlikî-Hanefî Kıyâsı", AÜİFD (1976), c.XXI (ss.185-196).
- HİNDÎ, Alâuddîn Ali Muttakî (ö.975/1568), Kenzu'l-Ummâl fi Süneni'l- Akvâl ve'l-Ef 'âl, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1405/1985, (I-XVII).
- HİRŞ, Ernest, Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri, Ankara 1949.
- HONİG, Richard, Hukuk Başlangıcı ve Tarihi, çev. M. Yavuz, İstanbul 1935.
 Hukuk Felsefesi, çev. M. Yavuz, İstanbul 1935.
- HÖKELEKLİ, Hayati, Din Psikolojisi, TDV Yay., Ankara 1993.
- İBN ÂBİDİN, Seyyid Muhammed Emîn b. Ömer (ö.1252/1836), "Neşru'l-Arf fi Binâi Ba'dî'l-Ahkâm ale'l-Urf", Mecmûâtu Rasâil, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, (y.y.) (t.y.) (ss.151-206).
- İBN ÂŞÛR, Muhammed Tâhir (ö.1394/1973), el-Makâsıdu's-Şerîatî'l-İslâmiyye, Dâru'n-Nefâis, Ürdün 2001/1421.
- İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed (ö.808/1406), Mukaddime, thk. Derviş el-Hakîm, Mektebetü'l-Asrıyye, Beyrut 1416/1996.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed Endelûsî (ö.456/1064), el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm, thk. Mahmud Hâmid Osman, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1419/1998, (I-III).
- İBN HANBEL, Ahmed (ö.241/885), el-Müsned, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1411/1991, (IX).
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed Zeyd (ö.273/886), es-Sünen, Dâru Sah-nûn, Tunus 1413/1992, (I-II).

- İLERİ, Celal Nuri (ö.1354/1936), "İslâm'da Vücüb-ı Teceddüd II", Kendi Nokta-i Nazarından Hukuk-ı Düvel, İstanbul 1330 (ss.163-191); İctihâd (İstanbul 1327) sy:40, ss. 983- 989. (Ayrıca bkz. Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları, Editör:Ferhat Koca, Rağbet Yay., İstanbul 2000, (ss.70-82).
- KARADÂVÎ, Yusuf, Hasâisu'l-Âmme li'l-İslâm, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1405/1985.
"Kolay ve Çağdaş Bir Fıkha Doğru", çev. Abdullah Kahraman, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi (2004), sy:3 (ss.55-75).
- KARAMAN, Hayreddin, "Fıkıh", DİA (İstanbul 1996), c.XIII (ss.1-14).
- KILIÇ, Muharrem, "Hukuk Teorisinde Sosyal Değişim Düşüncesini Sınırlayan Deterministik Tutumun Teolojik ve Etik Kökenleri",İslâmiyât, (Ekim-Aralık 2003) c.VI, sy:4 (ss.121-134).
- KILLIOĞLU, İsmail, Ahlâk Hukuk İlişkisi, İFAV, İstanbul 1988.
- KOCA, Ferhat, "İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişimi Üzerine Bazı Düşünceler", İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, (Konya 2003), sy:1 (ss.51-78).
- KONGAR, Emre, Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, Remzi Kitabevi, İstanbul 1995.
- KÖSE, Saffet, İslâm Hukukuna Giriş, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017.
Çağdaş ihtiyaçlar ve İslâm Hukuku, Rağbet Yay., İstanbul 2004.
- KRANZ, Walther, Antik Felsefe, çev. Suad Y. Baydur, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1984.
- MÂLİK, İbn Enes (ö.179/795), el-Muvatta', Dâru Sahnûn, Tunus 1992/1413, (I-II).
- MANSÜRİZÂDE, Saîd (ö.1923), "İctihat Hataları I", *İslâm Mecmuası*, 2 Rebi'ülevvel 1333/ 29 KanûniSâni 1330 (11 Şubat 1915), sy:21 (ss.535-541) (5-11) (*Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyaset ve Değer Tartışmaları İçerisinde*, s.238-241).
- MARASLÎ, Muhammed Abdurrahman, *İhtilâfî'l-İctihâd ve Teğayyuruhu ve Eseru Zalike f'l-Fütüyâ*, el-Müessesetü'l-Camiyye, Beyrut 2003/1424.
- MCGUIRE, Meredith B.,*Religion The Social Context*, Wadsworth Publishing Co., California 1992.
- MENGÜŞOĞLU, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, İÜEF Yay., İstanbul 1968.
- MUHAMMED FETHÎ OSMAN, *el-Fikru'l-İslâmî ve't-Tetavvur*, Dâru'l-Kuveytîye, (y.y.) 1388/1969.
- MUHAMMED HAMİDULLAH, *İslâma Giriş*, trc. Hasan Basri Çantay, Nur Yay., Ankara 1965.
- MUHAMMED HÜSEYİN, *Modernizmin İslâm Dünyasına Girişi*, çev. Sezai Özel, İnsan Yay., İstanbul 2000.
- MUHYİDDİN ABD HARİS, "el-İslâm Dînu'l-Yüsr", *et-Terbiyetü'l- İslâmiyye*, (1987) yıl:29, sy:4 (ss.232-236).
- MUTAHHARÎ, Murtaza, *İslâm ve Değişim (Zamanın Gereklere)*, çev. Burhanettin Dağ, Fecr Yayınevi, Ankara 2000.
- MÜSLİM b. Haccâc Neysâbüri (ö.261/874), *el-Câmiu's-Sahîh*,Dâru Sahnûn, Tunus 1413/1992, (I-V).
- OKUMUŞ, Ejder, *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yay., İstanbul 2003.

- ÖKTEM, Niyazi, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi*, Der Yay., İstanbul 1405/1985.
- ÖZKALP, Enver, *Sosyolojiye Giriş*, Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı Yay., Eskişehir 1995.
- PEKCAN, Ali *İslâm Hukukunda Gâye Problemi Zarûriyyât- Hâciyyât, Tahsiniyyât*, Rağbet Yay., İstanbul 2003.
- POPPER, Karl R, *The Poverty of Historicism*, Routledge, London 1991.
- ROBERTS, Keith A., *Religion in Sociological Perspective*, Wadsworth Publishing Company, California 1990.
- SAVA PAŞA, *İslâm Hukuku Nazariyâtı Hakkında Bir Etüd*, çev. Bahâ Arıkan, DİR Yay., Ankara 1955. (I-II).
- SERAHSÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Sehl (ö.483/1090), *Usûl*, thk. Ebu'l-Vefâ Afğâni, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1393/ 1973, (I-II).
- SEZEN, Yumni, *İslam Sosyolojisine Giriş*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 1994. *Sosyoloji Açısından Din*, İFAV Yay., İstanbul 1998. *İslamın Sosyolojik Yorumu*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 2000.
- SOROKİN, Pitirim Alexandrovitch (ö.1968), *Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships*, Transaction Publishers, London 1991.
- SUYÛTÎ, Ebu'l-Fadl Celâluddin Abdirrahman Ebî Bekr (ö.911/1505), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, thk. Muhammed Mu'tasım Billah, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1407/1987.
- ŞAHİN, Adil, *İslam ve Sosyoloji Açısından İlim ve Din Bütünlüğü*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2001.
- ŞÂTİBÎ, Ebû İshâk İbrahim b. Mûsa (ö.790/1388) *el-Muwâfakât*, el-Matbaatu'r-Rahmaniyye, Mısır (t.y.). *el-İtisâm*, (y.y.) (t.y.), (I-III).
- ŞELEBÎ, Muhammed Mustafa, *Ta'îlu'l-Ahkâm*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1981/1401.
- TEBRİZÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hatîb (ö.737/1336), *Mişkâtü'l-Mesâbih*, Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut 1405/1975, (I-IV).
- TOLAN, Barlas, *Toplum Bilimlerine Giriş*, Ankara 1975. *Çağdaş Toplumun Bunalımı*, AİTİA Yay., Ankara 1980.
- TOPÇU, Nurettin, *Sosyoloji*, Dergah Yayınları, İstanbul 2001.
- TOPÇUOĞLU, Hamide, *Hukuk Sosyolojisi (Sosyoloji Açısından Hukuk)*, AÜHF Yay., Ankara 1960.
- TUNA, Korkut, *Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yayınlama Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İÜEF Yay., İstanbul 1987.
- TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişimleri*, İFAV Yay., İstanbul 1987.
- TÜRCAN, Talip, *İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2009.
- ÜLGENER, Sabri F., *Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, Der Yay., İstanbul 1981.
- WEBER, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Aruoba, Hil Yay., İstanbul 1984.
- ZERKA, Ahmed, *el-Medhalu'l-Fıkhü'l-Âmm*, Dâru'l-Fıkr, Dimeşk 1387/1968, (I-III).

ZEYDÂN, Abdulkerîm, *el-Medhal li-Dirâseti'ş-Şeriat'l-İslâmiyye*, Müessese-tü'r-er-Risâle, Beyrut 1407/1986.

ZİAUDDİN SARDAR, *TheFuture of MuslimCivilisation*, Croom Helm, London 1979.